

องค์รวมภูมิทัศน์วัฒนธรรมชุมชนและสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น เรือนที่อยู่อาศัยในลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา¹

Holistic Cultural Landscapes of Community and Vernacular
Architecture in the Area of Songkhla Lake Watershed

ดร. เกริญไกร เกิดศิริ

อาจารย์ ภาควิชาสถาปัตยกรรม คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

Kriengkrai Kerdsiri, Ph.D.

Lecturer, Department of Architecture, Faculty of Architecture, Silpakorn University

คำสำคัญ : องค์รวม ;

ภูมิทัศน์วัฒนธรรม ;

สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น ;

ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา

Keywords : Holistic

Approach ; Cultural

Landscape ; Vernacular

Architecture ; Songkhla

Lake Watershed

บทคัดย่อ

ในบทความ “องค์รวมภูมิทัศน์วัฒนธรรมชุมชนและสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นเรือนที่อยู่อาศัยในลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา” นี้เป็นการเรียบเรียงเชิงพรรณนาขึ้นมาจากการวิจัยและการสังเคราะห์ข้อมูลในโครงการวิจัยต่างๆ ที่ผู้วิจัยได้ศึกษาโดยใช้พื้นที่ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาเป็นสนามวิจัย ทั้งนี้แบ่งเนื้อหาหลักของบทความออกเป็น 3 ประเด็น คือ

ประเด็นที่ 1 “การศึกษาภูมิศาสตร์ของพื้นที่คาบสมุทรภาคใต้เน้นลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา” เพื่อให้ทราบถึงข้อมูลของคาบสมุทรภาคใต้ และลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาในมิติภูมิศาสตร์ อาทิเช่น ภูมิประเทศ และภูมิอากาศที่ตั้ง และที่ตั้งสัมพันธ์

ประเด็นที่ 2 คือ “ลักษณะของการตั้งถิ่นฐานชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาตามลักษณะภูมิประเทศที่แตกต่างกัน” ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของวิถีชีวิตผู้คนที่ยึดโยงสัมพันธ์กับประเด็นทางภูมิศาสตร์อย่างแนบแน่น ก่อให้เกิดเป็นภูมิปัญญาแบบต่างๆ ในการดำเนินชีวิต และเมื่อมีทรัพยากรการผลิตที่มากเกินไปเกินกว่าความต้องการใช้สอยก็จะนำมาแลกเปลี่ยนระหว่างกัน ซึ่งนอกจากจะได้บริโภคและอุปโภคผลผลิตที่มาจากระบบนิเวศอื่นๆ แล้วยังเป็นส่วนหนึ่งของโครงสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกันและกัน และนำไปสู่การส่งผ่านการเรียนรู้ในวิธีการแก้ไขปัญหา และภูมิปัญญาในการก่อสร้างที่อยู่อาศัยด้วย

ทะเลสาบสงขลาบริเวณ
ท้องที่ปากพะยูน เป็น
ตำแหน่งที่บรรจบกัน
ระหว่างทะเลสาบสงขลา
ตอนกลางกับทะเลสาบ
สงขลาตอนล่าง

ประเด็นที่ 3 คือ “การศึกษาองค์ประกอบของภูมิทัศน์วัฒนธรรมชุมชน และสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในพื้นที่ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาแบบเป็นองค์รวม” เพื่อสร้างคำอธิบายถึงลักษณะทางภูมิทัศน์วัฒนธรรมในพื้นที่จากหลักฐานประเภทต่างๆ ทั้งการลงสำรวจภาคสนาม การศึกษาจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ การทบทวนสารสนเทศ การสัมภาษณ์ผู้คนในท้องถิ่น เพื่อสร้างองค์ความรู้เรื่องภูมิทัศน์วัฒนธรรม และสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาอย่างเป็นองค์รวม ก่อนที่สภาพแวดล้อมทั้งทางธรรมชาติและทางวัฒนธรรมในพื้นที่ศึกษาที่มีความเปราะบางอย่างสูงนั้นจะเกิดความเปลี่ยนแปลงไป

จากการศึกษาพบว่าความหลากหลายทางภูมิศาสตร์ที่แตกต่างหลากหลายของภาคใต้ส่งผลให้เกิดความหลากหลายทาง “ภูมินิเวศน์ (Cultural Ecology)” และส่งอิทธิพลต่อการตั้งถิ่นฐานของผู้คนในลักษณะของ “นิเวศวิทยาวัฒนธรรม (Cultural Ecology)” ที่กำกับให้ผู้อยู่อาศัยต้องปรับตัวตามสภาพแวดล้อมนั้นๆ เมื่อผลลัพธ์ของการแก้ไขปัญหาในการดำเนินชีวิตถูกผลิตซ้ำจนกลายเป็น “ภูมิปัญญา (Local Wisdom)” ที่เกี่ยวเนื่องกับวิถีชีวิต และการสร้างสรรค์ที่อยู่อาศัยซึ่งมีผลลัพธ์เป็น “สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่อยู่อาศัย (Vernacular Dwelling Architecture)” ประกอบสร้างกันเป็น “ภาพลักษณ์ (Image)” ของ “ภูมิทัศน์วัฒนธรรม (Cultural Landscape)” ของภาคใต้ อันเป็นเอกลักษณ์ในแง่ของความสัมพันธ์กับระบบนิเวศวิทยาวัฒนธรรมอย่างแนบแน่น และส่งผ่านออกมาในการก่อรูปของผังชุมชนและสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นเรือนที่อยู่อาศัย

Abstract

The article “Holistic Cultural Landscapes of Community and Vernacular Architecture in the Area of Songkhla Lake Watershed” is the description of what has been found from the study and the synthesis of the research project. The contents can be divided into three aspects.

The first aspect is “the Study of Geography of the Southern Thai Peninsular Focusing on Songkhla Lake Watershed”. The emphasis is the data collected in the area of Southern Thai peninsular in terms of landform, climate, location, and relative location.

The second aspect is “the Settlement of Community in the area of Songkhla Lake Influenced by Different Geographical Factors”. This clarifies close relationship between human lives and geographical limitations which has brought about local wisdom. Products are exchanged among groups. This conveys that local people depend on each other, then they can consume products from other different resources. This also leads to the ways they have learnt to solve problems and local wisdom in housing.

The third aspect is “the Holistic Study of Components of Cultural Landscapes of Community and Vernacular Architecture in the Area of Songkhla Lake Watershed” so as to explain aspects of cultural landscapes from evidences found during the field studies, historical evidences, review of literature and information, and interview with the locals. Knowledge about cultural landscapes and vernacular architecture has been collected, in terms of both nature and culture, in the fragile area before it has been distorted.

It was found that diversity in geographical aspects in the South has caused diversity in cultural ecology and has influenced in the settlement where cultural ecology has played its role. As a result, lives need to adjust along with local wisdom in ways of life and creation of dwelling which have been formed. Finally, vernacular dwelling architecture becomes the image of Southern cultural landscapes, in terms of formation of

community and vernacular architecture, with identity which portrays close relationship between ecology and culture.

1. ที่มาและความสำคัญของการศึกษา

บทความเรื่อง “องค์รวมภูมิทัศน์วัฒนธรรมชุมชน และสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นเรือนที่อยู่อาศัยในกลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา” เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยหัวข้อ “โครงการศึกษาวิจัยเพื่อจัดการความรู้เรื่องที่อยู่อาศัยและวิถีการอยู่อาศัยผ่านภูมิปัญญาท้องถิ่น พื้นที่ภาคใต้” สนับสนุนทุนโดยฝ่ายวิชาการพัฒนาที่อยู่อาศัย การเคหะแห่งชาติ ประจำปี พ.ศ. 2556 ร่วมกับการสังเคราะห์ข้อมูลบางส่วนจากการวิจัยในวิทยานิพนธ์เรื่อง “การตั้งถิ่นฐานและที่พักอาศัยของชาวมุสลิมในนิวกาย” และ “การศึกษาพัฒนาการรูปแบบของตึกแถวจังหวัดตรัง”²

เพื่อให้ได้มาซึ่งคำอธิบายต่อสภาพองค์รวมของภูมิทัศน์วัฒนธรรมชุมชน และสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นเรือนที่อยู่อาศัยของภาคใต้ในกลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาในลักษณะองค์รวม ทั้งนี้ได้พยายามเชื่อมโยงปัจจัยแวดล้อมด้านต่างๆ ที่มีผลซึ่งกันและกันในการก่อตัวของภูมิทัศน์วัฒนธรรมชุมชน และสถาปัตยกรรมเรือนพื้นถิ่นที่อยู่อาศัย ตั้งแต่ปัจจัยทางสภาพแวดล้อม ปัจจัยทางวัฒนธรรม ความเชื่อ ศาสนา และชาติพันธุ์ที่แวดล้อมกระบวนการความคิดในการก่อตัวของภูมิทัศน์วัฒนธรรมชุมชนในพื้นที่กลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา

2. ภูมิศาสตร์พื้นที่กลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา

ภาคใต้มีลักษณะเป็นคาบสมุทรที่ทอดตัวยาวในแนวเหนือ-ใต้และตั้งอยู่ใกล้ชิดกับเส้นศูนย์สูตรมากกว่าภูมิภาคใดๆ ของไทย นอกจากนี้ยังมีมหาสมุทรขนาบอยู่ทั้งสองข้าง ภูมิอากาศของภาคใต้จึงมีความแปรปรวนสูงจากอิทธิพลของทะเลทั้งอ่าวไทยและมหาสมุทรอินเดีย ตลอดจนอิทธิพลจากกระแสลม ทั้งลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ และลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือที่พัดผ่านมาจากภาคพื้นมหาสมุทรซึ่งได้หอบเอาไอน้ำที่กลั่นตัวขึ้นไปในอากาศมา เมื่อพัดผ่านแผ่นดินคาบสมุทรแล้วควบแน่นกลั่นตัวลงมาเป็นน้ำฝน ด้วยเหตุดังกล่าวจึงทำให้พื้นที่ภาคใต้มีฝนตกชุก และมีพายุลมแรงตลอดทั้งปี ตลอดจนมีความชื้นสัมพัทธ์ในอากาศสูง

สำหรับพื้นที่ศึกษาในบทความนี้ คือ “กลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา” ครอบคลุมพื้นที่ 2 ส่วน คือส่วนที่เป็นแผ่นดิน นับตั้งแต่สันปันน้ำปากตะวันออกของแนวเทือกเขาบรรทัดที่เป็นแหล่งต้นน้ำลำธารของทะเลสาบสงขลา โดยไหลผ่านลำห้วย ลำคลอง และแม่น้ำสายต่างๆ พื้นที่ส่วนแผ่นดินนี้มีพื้นที่ประมาณ 7,687 ตร.กม.³ สำหรับส่วนที่สอง คือ “ทะเลสาบสงขลา”

มีลักษณะเป็น “ลากูน (Lagoon)” มีพื้นที่ประมาณ 8,729 ตร.กม.⁴ โดยมีแหล่งต้นน้ำอยู่ทางตะวันตกบนเทือกเขาบรรทัดที่ทอดตัวยาวในแนวเหนือ-ใต้เป็นสันปันน้ำที่กั้นพื้นที่ระหว่างผากฝั่งอ่าวไทยและอันดามัน สำหรับที่ลาดภูเขาปากตะวันออกมีภูมิประเทศค่อยๆ ลาดเทลงมาสู่ทะเลสาบ ส่วนทางด้านตะวันออกของกลุ่มน้ำจะเป็นสันทรายยาวจากทิศเหนือจรดทิศใต้ติดกับอ่าวไทย โดยต้นกำเนิดของแม่น้ำสาขาย่อยของกลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาส่วนใหญ่อยู่ใน จ.พัทลุง เช่น คลองปากประ คลองลำปำ คลองห่านโพธิ์ เป็นต้น โดยทะเลสาบสงขลาสามารถแบ่งได้เป็น 4 ส่วนหลัก ดังนี้

2.1 ทะเลน้อย

เป็นส่วนที่อยู่ทางตอนบนสุดของทะเลสาบ มีพื้นที่ครอบคลุม 3 จังหวัด คือ อ.ควนขนุน จ.พัทลุง อ.ชะอวด จ.นครศรีธรรมราช และ อ.ระโนด จ.สงขลา มีพื้นที่ประมาณ 27.2 ตารางกิโลเมตร ความลึกเฉลี่ยประมาณ 1.5 เมตร มีลักษณะเป็นทะเลสาบน้ำจืด โดยมีคลองนางเรียบ คลองบ้านกลาง และ คลองยวน เชื่อมต่อระหว่างทะเลน้อยกับทะเลหลวง รอบพื้นที่ทะเลน้อยมีลักษณะเป็นพื้นที่ป่าพรุ (Swamp forest) ขนาดใหญ่ เรียกว่า “พรุควนเคร็ง” มีเนื้อที่ประมาณ 195,545 ไร่ อยู่ในเขตรอยต่อของ จ.พัทลุง จ.สงขลา และ จ.นครศรีธรรมราช⁵

2.2 ทะเลสาบตอนบน หรือทะเลหลวง

เป็นส่วนที่อยู่ถัดจากทะเลน้อยลงมาจนถึงแหลมจองถนน อ.เขาชัยสน จ.พัทลุง และแหลมควายราบฝั่งเกาะใหญ่ อ.กระแสสินธุ์ จ.สงขลา ซึ่งเป็นช่วงที่กว้างใหญ่ที่สุดของทะเลสาบ มีพื้นที่ประมาณ 458.80 ตารางกิโลเมตร ความลึกเฉลี่ยประมาณ 2 เมตร ปกติเป็นทะเลสาบน้ำจืด แต่ในช่วงฤดูแล้งที่น้ำจืดมีปริมาณน้อยและมีน้ำทะเลหนุนสูง น้ำในทะเลสาบส่วนนี้จะมีระดับความเค็มสูงขึ้น

2.3 ทะเลสาบตอนกลาง

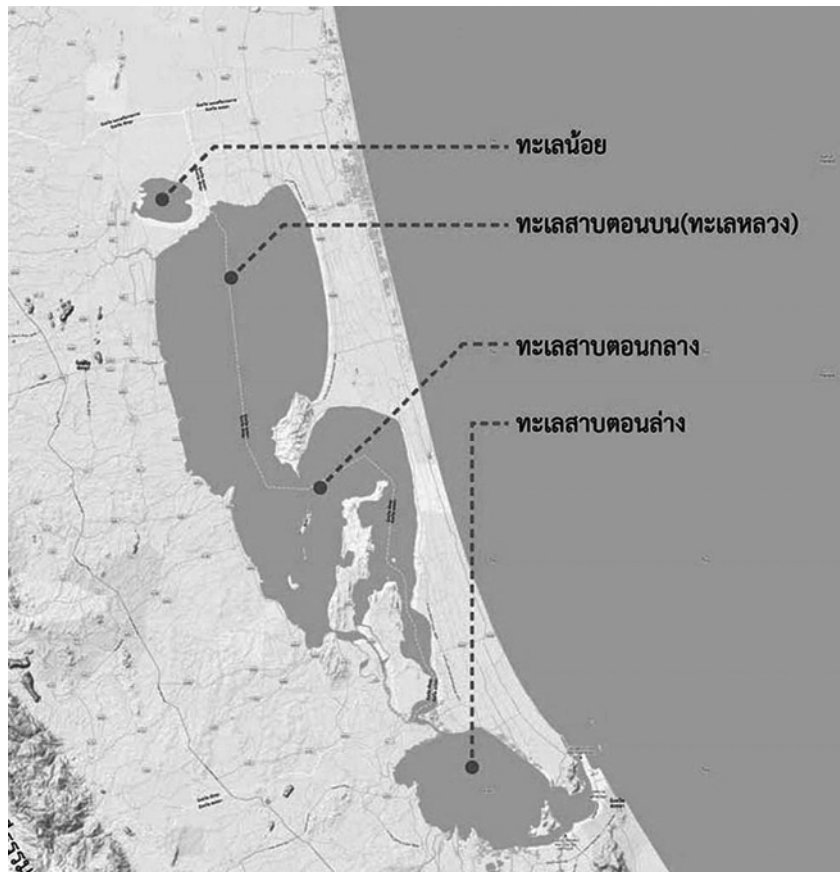
เป็นส่วนที่อยู่ถัดจากทะเลหลวงลงมาบรรจบกับ อ.ปากพะยูน จ.พัทลุง และบริเวณปากอ. อ.สิงหนคร จ.สงขลา มีพื้นที่ประมาณ 377.2 ตารางกิโลเมตร ความลึกเฉลี่ยประมาณ 2 เมตร เป็นส่วนของทะเลสาบที่มีเกาะหลายเกาะ เช่น เกาะสี่ เกาะห้า เกาะนางคำ เป็นต้น ทะเลสาบตอนกลางมีลักษณะเป็นระบบนิเวศแบบสามน้ำ หรือที่เรียกว่า “น้ำสามรส” อันได้แก่ น้ำเค็ม น้ำจืด และน้ำกร่อย ซึ่งจะมีความเค็มที่ผันแปรไปตามแต่ละฤดูกาล

2.4 ทะเลสาบตอนล่าง

เป็นพื้นที่ที่อยู่ตอนใต้สุดของทะเลสาบสงขลาและมีปากทะเลที่เชื่อมต่อกับอ่าวไทย พื้นที่ทั้งหมดอยู่ในเขต จ.สงขลา ครอบคลุม อ.เมืองสงขลา อ.บางกล่ำ

อ.ควนเนียง และ อ.สิงหนคร มีพื้นที่ประมาณ 185.8 ตารางกิโลเมตร ซึ่งนับตั้งแต่ปากทะเลตรงบริเวณที่เชื่อมต่อกับทะเลหลวงตรงตำแหน่งหัวเขาแดง-แหลมสนอ่อน ไปจนถึงบริเวณปากอ่าวซึ่งเป็นช่องทางน้ำแคบที่เชื่อมระหว่างทะเลสาบตอนล่างกับทะเลสาบตอนกลาง ความลึกเฉลี่ยประมาณ 1.5 เมตร ยกเว้นบริเวณช่องแคบที่ติดต่อกับทะเลอ่าวไทย ซึ่งเป็นช่องเดินเรือมีความลึกประมาณ 12-14 เมตร บริเวณนี้มีลักษณะเป็นทะเลสาบน้ำเค็มเป็นส่วนใหญ่ แต่บางช่วงในฤดูฝนมีลักษณะเป็นน้ำกร่อย และเป็นพื้นที่ที่ได้รับอิทธิพลจากน้ำขึ้น-น้ำลงอยู่ตลอดเวลา

แสดงลักษณะทางภูมิศาสตร์ของพื้นที่ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา แบ่งเป็น 4 ส่วนหลัก คือ ทะเลน้อย ทะเลสาบตอนบน (ทะเลหลวง) ทะเลสาบตอนกลาง และทะเลสาบตอนล่าง
ที่มา : เกรียงไกร เกิดศิริ, โครงการศึกษาวิจัยเพื่อจัดการความรู้เรื่องที่อยู่อาศัยและวิถีการอยู่อาศัยผ่านภูมิปัญญาท้องถิ่นพื้นที่ภาคใต้ (กรุงเทพฯ : คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2557), 3-6.

3. ภูมิศาสตร์ที่ส่งผลต่อการตั้งถิ่นฐาน ผังชุมชน และรูปแบบสถาปัตยกรรมเรือนพื้นถิ่นภาคใต้ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา

จากที่กล่าวมาข้างต้นว่าคาบสมุทรภาคใต้มีความหลากหลายในแง่ของสภาพภูมิศาสตร์ มีทั้งที่ราบชายฝั่งทะเล ปากอ่าว ที่ราบเชิงเขา หรือระหว่างภูเขา ที่ราบตามแนวสายน้ำ ตลอดจนทะเลสาบน้ำจืด และน้ำกร่อยที่กว้างใหญ่

ภูมิลักษณะทางพื้นที่ที่หลากหลายดังกล่าวมาข้างต้นทำให้ผู้ที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในภาคใต้ต้องแก้ไขปัญหาในการดำเนินชีวิตในหลากหลายรูปแบบและสืบทอดแนวทางการแก้ปัญหาต่างๆ จากรุ่นสู่รุ่นจนกลายเป็นภูมิปัญญา และมีการปรับตัวให้เหมาะสมสอดคล้องกับการดำเนินชีวิตที่แปรเปลี่ยนไปตลอดเวลา

จากการศึกษาพบว่าในการตั้งถิ่นฐานและชุมชนดั้งเดิมจะคำนึงถึงปัจจัยที่สำคัญที่สุด คือความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ที่เหมาะสมสำหรับการทำนาปลูกข้าวซึ่งเป็นพืชอาหารหลักของคนไทยได้ เช่นที่ราบที่อุดมสมบูรณ์และกว้างขวาง ตลอดจนมีน้ำทำอุดมสมบูรณ์อย่างพื้นที่ราบรอบๆ ทะเลสาบสงขลา หรืออาจจะเรียกได้ว่าที่ราบในลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา เป็นต้น ซึ่งตั้งอยู่ในพิกัดระหว่างละติจูดที่ 6 องศา 28 ลิปดา ถึง 7 องศา 58 ลิปดาเหนือ และระหว่างลองจิจูดที่ 99 องศา 47 ลิปดา ถึง 100 องศา 37 ลิปดาตะวันออก มีเนื้อที่ประมาณ 5,309,356 ไร่ หรือ 8,062.97 ตารางกิโลเมตร⁶ โดยอยู่ในเขต 3 จังหวัด คือ จ.สงขลา จ.พัทลุง และ จ.นครศรีธรรมราช

สำหรับพื้นที่รอบทะเลสาบ สามารถจำแนกตามลักษณะของภูมิประเทศดังต่อไปนี้ คือ “พื้นที่ราบด้านตะวันออกของทะเลสาบ” ได้แก่ พื้นที่ทางฝั่งตะวันออกของทะเลสาบซึ่งทำหน้าที่เป็นคันกันระหว่างทะเลสาบและทะเลหลวงซึ่งมีลักษณะเป็นสันทรายที่ทอดตัวในแนวเหนือ-ใต้ที่ทอดตัวมาจากแนวของสันทรายแหลมตะลุมพุก ทอดตัวต่อเนื่องมาจนถึง อ.ชะอวด จ.นครศรีธรรมราช ยาวไปจนจรดพื้นที่หัวเขาแดงใน อ.สิงหนคร จ.สงขลา เรียกแนวสันทรายนี้ว่า “สันทรายสทิงพระ” ซึ่งมีความยาวประมาณ 155 กิโลเมตร ทั้งนี้สันทรายสทิงพระเกิดจากการทับถมตะกอนชายฝั่งทะเลซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นอิทธิพลจากลมมรสุมตะวันออกเฉียงใต้ที่พัดจากทะเลจีนใต้ซึ่งพัดเข้าหาชายฝั่งคาบสมุท ทำให้เกิดการทับถมของตะกอนดินต่างๆ และเป็นที่น่าสนใจว่าในแผนที่เก่าของชาวต่างชาติที่ร่วมสมัยกับอยุธยาเขียนในลักษณะที่แสดงให้เห็นว่าทะเลสาบสงขลายังมีปากน้ำขนาดใหญ่ที่เชื่อมต่อกับ “ทะเลนอก” ซึ่งหากแผนที่ดังกล่าวได้ให้ภาพที่แม่นยำก็แสดงให้เห็นว่าแนวสันทรายสทิงพระแห่งนี้ได้มีก่อตัวขึ้นอย่างรวดเร็ว และได้ทำหน้าที่เป็นคันกันน้ำแบ่งพื้นที่สองส่วนออกจากกัน ก่อให้เกิดเป็นทะเลสาบสงขลาในพื้นที่ตอนในของแผ่นดินในที่สุด

นอกจากนี้ลักษณะทางธรณีวิทยาของสันทรายสทิงพระมีลักษณะเป็นคันสูงสลับกับที่ราบลุ่ม มีความกว้างที่สุดประมาณ 10 กิโลเมตร และที่แคบที่สุดกว้างประมาณ 3 กิโลเมตร โดยมีสันกลางทอดตัวลงมาเป็นแกนกลางทำให้พื้นที่ทางฟากริมทะเลค่อยๆ มีลักษณะเป็นเนินทรายที่ลาดลงไปยังชายฝั่งทะเล ในขณะที่อีกฟากหนึ่งของแกนกลางดังกล่าวมีลักษณะเป็นดินตะกอนที่มีความละเอียดและกักเก็บน้ำได้ดี⁷ พื้นที่แถบ อ.สทิงพระ อ.ระโนด อ.กระแสสินธุ์ จ.สงขลา จึงเป็นแหล่งผลิตข้าวที่สำคัญมากของภูมิภาค

ส่วนที่สอง คือ “พื้นที่ราบด้านตะวันตกของทะเลสาบ” ซึ่งแต่เดิมเคยเป็นชายฝั่งทะเลมาก่อน จนกระทั่งเมื่อมีการทับถมของแนวสันทราย สทิงพระจึงทำให้พื้นที่ลุ่มที่เคยเป็นท้องทะเลเดิมที่อยู่ระหว่างพื้นที่ลาดเชิงเขาบรรทัดกับสันทรายสทิงพระกลายเป็นทะเลสาบน้ำจืดในที่สุด พื้นที่ทางปากตะวันตกของทะเลสาบที่กล่าวมานี้มีลักษณะเป็นพื้นที่ลาดเชิงเขาที่ลาดชันขึ้นไปทางด้านตะวันตก ไปสู่แนวเทือกเขาบรรทัดที่ทอดตัวยาวเป็นกระดุกสันหลังของคาบสมุทรในแนวทิศเหนือ-ใต้ นอกจากนี้พื้นที่ดังกล่าวมีลักษณะทางกายภาพเป็นลูกคลื่นลอนลาดสลับลอนชันและที่ราบลุ่ม มีแม่น้ำลำคลองที่ไหลลงมาจากแนวเทือกเขาบรรทัดทางตะวันตกไหลลงสู่ทะเลสาบที่อยู่ทางตะวันออกอยู่หลายสาย เช่น คลองปากประ คลองลำปำ คลองหานโพธิ์ จึงทำให้บริเวณที่ราบลุ่มแถบนี้มีความอุดมสมบูรณ์ ด้วยได้รับแร่ธาตุและอินทรีย์วัตถุที่มาจากดินที่ลำน้ำสายต่างๆ ลำเลียงมา แต่ในปัจจุบันแม่น้ำลำคลองเหล่านี้ตื้นเขินขึ้นมาก และหลายสายก็สิ้นสภาพการเป็นลำน้ำไปเสียแล้ว โดยมีสาเหตุทั้งที่เกิดจากการบุกรุกของมนุษย์ หรือการที่ปริมาณน้ำฝนและน้ำท่าปริมาณลดน้อยลง ตลอดจนการตื้นเขินจากการทับถมของตะกอนซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของวัฏจักรของแม่น้ำเอง

นอกจากนี้ภูมิอากาศของพื้นที่เป็นแบบมรสุมเขตร้อนและมีฝนตกชุกมาก เนื่องจากได้รับอิทธิพลจากมวลอากาศที่พัดผ่านมหาสมุทรทั้งสองฝั่ง ทั้งนี้ในช่วงระหว่างเดือนพฤษภาคมถึงเดือนกันยายนถือว่าเป็น “ฤดูฝนช่วงแรก” โดยได้รับอิทธิพลจากลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ที่พัดผ่านจากมหาสมุทรอินเดีย แต่ทว่าฝนช่วงต้นนี้จะตกในพื้นที่ จ.พัทลุง หรือด้านตะวันออกของเทือกเขาบรรทัดน้อยกว่าทางปากตะวันตก เนื่องจากสภาพภูมิประเทศที่มีเทือกเขาบรรทัดทอดตัวยาวลงมาในแนวเหนือ-ใต้ จึงทำให้พื้นที่ปากตะวันออกของเทือกเขาบรรทัดเป็นเขตเงาฝน และ “ฤดูฝนช่วงหลัง” จะอยู่ระหว่างเดือนตุลาคมถึงเดือนมกราคมซึ่งเป็นผลมาจากลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือที่พัดผ่านอ่าวไทยเข้าหาฝั่งโดยไม่มีเทือกเขาเป็นแนวกำบังลมจึงทำให้มีฝนตกหนักในพื้นที่

คาบสมุทรภาคใต้มีฤดูร้อนสั้นๆ ประมาณ 3 เดือน เริ่มตั้งแต่กุมภาพันธ์ไปสิ้นสุดเมษายน^๕ มูลเหตุดังกล่าวมาข้างต้นทั้งในประเด็นเรื่องความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ การมีฤดูฝนชุกมาก และการมีแม่น้ำลำคลองหลายสายไหลผ่านที่ราบสูงลงสู่ทะเล ทำให้พื้นที่บริเวณนี้มีความสมบูรณ์เหมาะแก่การเพาะปลูกโดยเฉพาะการทำนา ซึ่งต่อมาพื้นที่บริเวณนี้ได้กลายเป็นแหล่งผลิตข้าวที่สำคัญของภาคใต้ และเป็นที่ตั้งของชุมชนที่มีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์มาเป็นระยะเวลายาวนาน

สำหรับพื้นที่ส่วนที่เป็น “ทะเลสาบ” มีลักษณะเป็น “ลากูน (Lagoon)” ซึ่งหมายถึง “พื้นที่น้ำที่กว้างใหญ่ที่อยู่ภายในแผ่นดิน มักเกิดในบริเวณแอ่งแผ่นดินหรือบริเวณที่มีน้ำขัง ซึ่งอาจจะเกิดจากการเปลี่ยนแปลง

ของธรณีสัณฐาน ตลอดจนการทับถมของดินตะกอนบริเวณปากน้ำที่เชื่อมต่อกับทะเล” โดยมีพื้นที่ต้นน้ำอยู่ทางด้านตะวันตกของกลุ่มน้ำ มีสภาพภูมิประเทศเป็นเทือกเขา คือ เทือกเขานครศรีธรรมราช หรือเทือกเขาบรรทัด ทอดยาวจากทิศเหนือจรดทิศใต้ ซึ่งเป็นเขตติดต่อระหว่าง จ.ตรังกับ จ.พัทลุง และประเทศมาเลเซีย และสภาพภูมิประเทศค่อยๆ ลาดเทมาทางทิศตะวันออกลงสู่ทะเลสาบ ซึ่งกลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาเป็นทะเลสาบที่มีอาณาเขตใหญ่ที่สุดกว่าทะเลสาบอื่นๆ ในประเทศไทย มีพื้นที่ครอบคลุมเขต จ.สงขลา จ.พัทลุง และ จ.นครศรีธรรมราช อยู่ระหว่างละติจูด 7 องศา 5 ลิปดาเหนือ และลองจิจูด 100 องศา 4 ลิปดาตะวันออก มีพื้นที่ประมาณ 1,042.6 ตารางกิโลเมตร มีรูปร่างเป็นแนวยาวตามชายฝั่งทะเลจากทิศเหนือไปยังทิศใต้ประมาณ 75 กิโลเมตร ความกว้างจากทิศตะวันตกไปทิศตะวันออก ประมาณ 20 กิโลเมตร มีความลึกประมาณ 1.5-2.5 เมตร⁹ ในที่ได้จำแนกพื้นที่ออกเป็น 4 ส่วนหลัก คือ “ทะเลน้อย” “ทะเลสาบตอนบน หรือทะเลหลวง” “ทะเลสาบตอนกลาง” และ “ทะเลสาบตอนล่าง”

สำหรับ “ทะเลสาบสงขลาตอนบน” คือ ส่วนของทะเลสาบที่อยู่เหนือสุดซึ่งมีลำคลองเชื่อมต่อกับทะเลน้อย เรื่อยลงมาถึง “ฝั่งลำปำ” ซึ่งอยู่ในเขต จ.พัทลุง มี “คลองลำปำ” บ้างเรียกทะเลสาบตรงบริเวณนี้ว่า “ทะเลลำปำ” เป็นเส้นทางที่เชื่อมต่อเข้าไปยังพื้นที่ตอนใน และทางฝั่งสงขลาแถบเกาะใหญ่ ระโนด และกระแสดินธุ์ ซึ่งน้ำบริเวณนี้เป็นน้ำจืด “ทะเลสาบสงขลาตอนกลาง” คือ พื้นที่ทะเลสาบตั้งแต่ใต้คลองลำปำลงมา มี “ลำคลองห่านโพธิ์” ที่สามารถเชื่อมต่อเข้าไปยังพื้นที่ตอนในเรื่อยลงมาถึงผ่านชุมชน “บ้านงูเก” จึงเรียกทะเลสาบบริเวณนี้ว่า “ทะเลงูเก” ต่ลงมายังแถบ “บางแก้ว” ซึ่งแต่เดิมเป็นชุมชนชาวขนาดใหญ่มาตั้งแต่สมัยอยุธยา ดังปรากฏประจักษ์หลักฐานคือ “วัดตะเชียนบางแก้ว” ซึ่งเป็นวัดสำคัญประจำชุมชน และมีการสร้างพระเจดีย์ประธานของวัดที่สะท้อนว่าได้รับอิทธิพลจากพระบรมธาตุเจดีย์วัดพระธาตุนครนครศรีธรรมราช ต่ลงมาคือ “ชุมชนสะทัง” และ “จองถนน” ต่ไปยังแถบ “เกาะสีเกาะห้า” และ “เกาะนางคัม” ซึ่งน้ำในบริเวณนี้ในบางฤดูกาลจะเป็นน้ำกร่อยเนื่องจากใกล้กับปากพะยูน และ “ทะเลสาบสงขลาตอนล่าง” คือ ส่วนที่นับเรื่อยลงไปจาก “ปากพะยูน” “คลองปากร่อ” ในเขต จ.พัทลุง และเข้าสู่พื้นที่ “บางกล่ำ” “ท่านางหอม” ซึ่งบางครั้งเรียกว่า “ทะเลหาดใหญ่” และแถบ “เกาะยอ” และมีทางออกปากทะเลตรงหัวเขาแดงฝั่ง อ.สิงหนคร และแหลมสนอ่อนทางฝั่งเมืองสงขลา

สิ่งที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งที่น่าสนใจโดยนิพัทธ์พร เพ็งแก้ว ในบทความเรื่อง “รอยผ่านของเวลา ณ ห้วงน้ำทะเลสาบ” ในหนังสือสองฝั่งเลใจความว่า เมื่อราวประมาณ 300 ปีก่อนในช่วงเวลาร่วมสมัยกับอยุธยา นั้น สันทรายสทิงพระอาจจะยังไม่ได้ก่อรูปอย่างชัดเจนเช่นที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน เนื่องจากมีเอกสารแผนที่ที่จัดทำขึ้นโดยชาวต่างชาติหลายฉบับที่แสดงข้อมูล

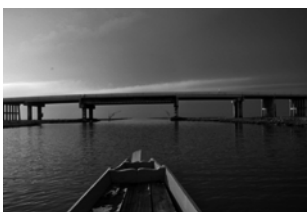

ทะเลสาบสงขลาตอนบน
มุมมองจากฝั่ง อ.ระโนด
จ.สงขลา

ในลักษณะที่ว่าชายฝั่งสทิงพระมีสภาพเป็นเกาะแก่งอยู่กลางทะเล ซึ่งหมายความว่าพื้นที่ทะเลสาบสงขลาในขณะนั้นเคยเป็นพื้นที่เดียวกันกับทะเลหลวงหรืออ่าวไทยนั่นเอง ดังตัวอย่างแผนที่อุษาคเนย์ โดยวิลเลียม บลาว ที่ตีพิมพ์ที่อัมสเตอร์ดัมใน พ.ศ. 2173, แผนที่ของอาณาจักรสยามและอาณาจักรใกล้เคียง โดยบาทหลวง Placide Augustine นักภูมิศาสตร์แห่งราชสำนักฝรั่งเศส, แผนที่ราชอาณาจักรสยาม พ.ศ. 2226 โดยเกียโคโม แคนเลลี ดาวิกโนลา ชาวอิตาลี เป็นต้น¹⁰ ซึ่งแผนที่เหล่านี้แสดงให้เห็นว่าชายฝั่งสทิงพระยังไม่ได้ทับถมเป็นแนวเดียวกันเช่นปัจจุบัน นอกจากนี้ในบันทึกของการเดินเรือของกัปตันเฟรเดอริก อาร์เธอร์ นีล ชาวอังกฤษ ระหว่าง พ.ศ. 2383-2384 ร่วมสมัยกับรัชกาลที่ 3 ซึ่งได้แล่นผ่านพื้นที่บริเวณนี้ยังกล่าวไว้ว่า

เราก็แล่นผ่านช่องแคบอยู่ระหว่างนครศรีธรรมราช (Ligor) และหมู่เกาะตันตาเลม (Tantelem) บางแห่งการเดินเรือก็ค่อนข้างน่ากลัวเพราะเต็มไปด้วยโขดหิน แต่คนนำร่องของเราเคยผ่านทางนี้มาแล้วด้วยเรือเล็ก เขาก็เลยอาสาพาเรือ ทิวทัศน์แถบนี้ทั้งสองฟากคูใหญ่โตมากทางฝั่งเมืองนครศรีธรรมราชเก่า ทิวเขาก็แสดงความอุดมสมบูรณ์แตกต่างกัน คือ ทางยอดเขานั้นรู้สึกโล่งเตียน ไม่เหมือนทางต่ำกว่าที่อุดมสมบูรณ์ของเกาะตันตาเลม (Tantelem) นอกจากนี้ยังมีอ่างเล็กๆ แถวเมืองตาลุง (Talung) ราว 4 โมงเย็นเราก็มาถึงนอกเมืองสงขลา (Sangola)¹¹

คลองที่เชื่อมทะเลน้อยกับทะเลสาบสงขลาตอนบนหรือที่ในท้องถิ่นเรียกทะเลสาบสงขลาส่วนนี้ว่า “ทะเลระโนด” ในปัจจุบันมีการสร้างสะพานที่ตัดเชื่อมจากทะเลน้อย จ.พัทลุงข้ามไปยังฝั่งระโนดฝั่งสงขลา

แต่อย่างไรก็ตามในอีก 50 ปีต่อมาคือ พ.ศ. 2437 กัปตันวารีตัน สมิท ได้ใช้ปูมการเดินเรือเดียวกันกับกัปตันเฟรเดอริก อาร์เธอร์ นีล แต่ปรากฏว่าไม่สามารถใช้เส้นทางเดินเรือตามเดิมได้ เนื่องจากร่องน้ำดังกล่าวได้ตื้นเขินมาก¹² ซึ่งหมายถึงว่าสันทรายสทิงพระเริ่มก่อตัวทับถมร่องน้ำเดิมอันเป็นเหตุให้ทะเลสาบสงขลาเริ่มก่อตัวขึ้นและแยกขาดจาก “ทะเลหลวง” หรือ “ทะเลนอก” ตามชื่อที่เรียกของชาวลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาไปในที่สุด นอกจากนี้ “ทะเลน้อย” ซึ่งในปัจจุบันเป็นพื้นที่ที่ตัดขาดออกจากพื้นที่ทะเลสาบสงขลาไปแล้ว เพียงแต่มีช่องทางน้ำขนาดเล็กเชื่อมกันคือ “คลองนางเรียง” “คลองบ้านกลาง” และ “คลองยวน” แต่เดิมนั้นก็เคยเป็นส่วนหนึ่งของชะวากของทะเลสาบตอนบน ดังปรากฏแสดงอยู่ในแผนสยามที่สำรวจโดยพระวิภาควุธ (J. Mc Cathy) ที่จัดทำขึ้นในราว พ.ศ. 2424-2436 อีกด้วย และจากการสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิและวัยวุฒิในท้องถิ่นชุมชน ต.ทะเลน้อย และ ต.พนาตุ้ง อ.ควนขนุน จ.พัทลุง ยังได้รับข้อมูลอีกว่า เดิมพื้นที่ทะเลน้อยมิได้เป็นท้องน้ำกว้างขวางเช่นในปัจจุบัน หากแต่มีลักษณะเป็นป่าพรุและมีต้นไม้ขนาดใหญ่ขึ้นอยู่มากมาย ภายหลังได้เกิดเหตุไฟป่าครั้งใหญ่ในฤดูแล้งทำให้ต้นไม้ในป่าพรุล้มตายลงจนหมด และต่อมามีการขุดลอกทะเล

การทำประมงเป็นอาชีพที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งของคน
ลุ่มน้ำทะเลน้อย

น้อยอยู่ตลอดเวลาทำให้ดินตะกอนไม่ทับถมตามวัฏจักร ทะเลน้อยจึงมีสภาพ
เช่นที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

4. ลักษณะของการตั้งถิ่นฐานชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำทะเลสาบ สงขลาตามลักษณะภูมิประเทศที่แตกต่าง

การตั้งถิ่นฐานของผู้คนในภาคใต้ นับแต่โบราณกาลนั้นมีลักษณะของทำเลที่ตั้ง
ที่หลากหลาย มีทั้งตั้งถิ่นฐานบนที่ราบริมชายฝั่งทะเล บริเวณปากอ่าว บริเวณ
ท่าเรือที่มีการขนถ่ายและแลกเปลี่ยนสินค้า บริเวณที่ราบเชิงเขา บริเวณที่ราบ
หลังเขา หรือที่ราบระหว่างภูเขา ที่ราบริมแม่น้ำ หรือแม้แต่การตั้งถิ่นฐานบน
เกาะต่างๆ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความอุดมสมบูรณ์ของผืนแผ่นดิน และปัจจัยพื้นฐาน
ของการยังชีพเป็นสำคัญ¹³

ในลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาสามารถจำแนกการตั้งถิ่นฐานของชุมชน
ตามลักษณะภูมิประเทศออกได้เป็น 3 แบบ คือ “ชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานในเขตที่
ราบตอนกลาง” “ชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานในเขตที่เนิน ที่ลาดเชิงเขา และภูเขา”
และ “ชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานในเขตที่ลุ่มริมทะเลสาบ” ดังมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

4.1 ชุมชนในเขตที่ราบลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา

ประกอบด้วยพื้นที่ 2 ส่วน พื้นที่ส่วนที่ 1 คือ “พื้นที่ราบลุ่มน้ำทะเลสาบฝั่ง
ตะวันออกของทะเลสาบสงขลา” ตั้งอยู่ระหว่างสันทรายสทิงพระทางทิศ
ตะวันออกซึ่งอยู่ในเขต อ.ระโนด อ.กระแสสินธุ์ อ.สทิงพระ จ.สงขลา กับ
ทะเลสาบสงขลา ซึ่งมีลักษณะเป็นสันทรายสลับทุ่งที่เป็นพื้นที่ราบลุ่มที่
เหมาะสมกับการทำนา และยังเต็มไปด้วยต้นตาลโตนดอีกด้วย พื้นที่ส่วนที่ 2
คือ “พื้นที่ราบลุ่มน้ำทะเลสาบฝั่งตะวันตกของทะเลสาบสงขลา” ซึ่งหมายถึง
พื้นที่ราบที่อยู่ระหว่างที่ลาดเชิงเขาบรรทัดและชายฝั่งด้านตะวันตกของทะเล
สาบสงขลา คือ “ทุ่งคลองปากประ” อยู่ในเขต อ.ควนขนุน “ทุ่งศรีชนะ”
บริเวณ ต.ลำปำ อ.เมือง และ “ทุ่งบางแก้ว” บริเวณปากคลองบางแก้ว ในเขต
อ.เขาชัยสน จ.พัทลุง¹⁴ ทั้งนี้ผู้คนที่อยู่อาศัยในพื้นที่ดังกล่าวจะถูกเรียกว่า
“โหม่ทุ่ง” ตามการออกเสียงในภาษาถิ่นใต้ ซึ่งมีความหมายว่า “หมู่ทุ่ง”¹⁵
หรือกลุ่มคนผู้ที่อยู่อาศัยในพื้นที่ราบลุ่มที่เป็นท้องทุ่งนั่นเอง

4.2 ชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานในเขตที่เนิน ที่ลาดเชิงเขา และภูเขา

พื้นที่ตั้งถิ่นฐานของชุมชนในกลุ่มนี้อยู่บนพื้นที่ลูกคลื่นลอนชัน เป็นพื้นที่ที่อยู่
ถัดลงมาจากทิวเขาบรรทัด มีลักษณะภูมิประเทศเป็นเนินเตี้ยๆ ที่เรียกกัน
โดยทั่วไปในท้องถิ่นว่า “ควน” สลับด้วยที่ราบที่มีความลาดชันประมาณ
ร้อยละ 5-10 และมีความสูงเฉลี่ยประมาณ 150 เมตร จากระดับน้ำทะเล

ปานกลาง อยู่ในเขต อ.ป่าบอน อ.ตะโหมด อ.ศรีนครินทร์ อ.กงหรา อ.ศรีบรรพต และ อ.ป่าพะยอม ซึ่งเทือกเขาบรรทัดเป็นภูเขาที่ทำหน้าที่เป็นดั่งกระดุกสันหลังของภาคใต้ และกั้นระหว่างจังหวัดพัทลุงกับจังหวัดตรัง ด้วยความเป็นภูเขาที่ทำหน้าที่เป็นดั่งกำแพงที่รับแรงปะทะจากลมมรสุมที่พัดผ่านมาจากมหาสมุทรอินเดียและอ่าวไทยจึงทำให้มีฝนตกชุกทั้งสองฟากฝั่งของภูเขา เกิดป่าไม้ในลักษณะป่าดิบและป่าดิบชื้นอันอุดมสมบูรณ์ที่ทำหน้าที่เป็นแหล่งหาของป่าและล่าสัตว์มาตั้งแต่บรรพกาล ป่าในพื้นที่ภูเขาและควนต่างๆ ซึ่งเต็มไปด้วยต้นไม้จำพวก “ไม้ตะเคียน” “ไม้เคี่ยม” รวมไปถึง “ไม้หลุมพอง” ซึ่งในพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 ในการเสด็จประพาสเมืองพัทลุงได้กล่าวถึงพื้นที่ “พะเกิด” ว่าเป็นแหล่งตัดไม้ที่สำคัญในการนำไปใช้เป็นวัสดุก่อสร้างบ้านเรือน ตลอดจนการต่อเรือของผู้คนในลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา สำหรับผู้ที่อยู่อาศัยในพื้นที่ดังกล่าวจะถูกเรียกว่า “โหม่เหนื่อ” ตามการออกเสียงในภาษาถิ่นใต้ ซึ่งมีความหมายว่า “หมู่เหนื่อ”¹⁶ หรือกลุ่มคนผู้ที่อยู่อาศัยในพื้นที่ลาดเชิงเขาที่อยู่ตอนในของพื้นที่

4.3 ชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานในเขตที่ลุ่มริมทะเลสาบ

เป็นชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยตรงชายขอบของพื้นที่ทะเลสาบซึ่งเต็มไปด้วยสัตว์น้ำนานาชนิด สัมพันธ์ไปกับ “ระบบนิเวศน์น้ำจืด” ที่ประกอบด้วยระบบนิเวศน์ที่มีความหลากหลาย ได้แก่ ป่าชายเลน, ป่าพรุ, ป่าเหี่ยว, หุ่นหญ้า และบริเวณผืนน้ำ และยังมีเครือข่ายความสัมพันธ์ของการใช้สอยทรัพยากรในระบบนิเวศดังกล่าวโดยเชื่อมโยงผ่านเส้นทางของทะเลสาบ ตลอดจนคูคลองต่างๆ เกิดความสัมพันธ์ระหว่าง “ทะเลใน” (ทะเลสาบสงขลา) กับ “ทะเลนอก” (อ่าวไทย) กลายเป็นระบบนิเวศน์สามน้ำ ได้แก่ “น้ำจืด” ที่ทะเลน้อย และทะเลสาบตอนบน, “น้ำกร่อย” ที่คลองนางเรียง คลองบ้านกลาง คลองยวน และทะเลสาบตอนกลาง (น้ำจะจืดในช่วงหลากลงจากภูเขา และจะกร่อยในช่วงเวลาที่น้ำเค็มหนุน โดยมีคลองระโนดที่เชื่อมทะเลสาบกับอ่าวไทยบริเวณปากกระวะเป็นประตูส่งน้ำจืดและน้ำเค็มไปมาหากันตามฤดูกาล)¹⁷ และ “น้ำเค็ม” ที่ทะเลสาบสงขลาตอนล่าง สำหรับผู้ที่อยู่อาศัยในพื้นที่ดังกล่าวจะถูกเรียกว่า “โหม่เล” ตามการออกเสียงในภาษาถิ่นใต้ ซึ่งมีความหมายว่า “หมู่เล”¹⁸ หรือกลุ่มคนผู้ที่อยู่อาศัยในพื้นที่ริมทะเล

จะเห็นได้ว่าความหลากหลายทาง “ภูมิทัศน์ (Landform)” และที่ตั้งที่สัมพันธ์กับภูมิศาสตร์ที่แตกต่างหลากหลายของภาคใต้นำพาไปสู่ความหลากหลายทาง “ภูมินิเวศน์ (Cultural Ecology)” และส่งอิทธิพลต่อการตั้งถิ่นฐานของผู้คนในลักษณะของ “นิเวศน์วิทยาวัฒนธรรม (Cultural Ecology)” ที่กำกับให้ผู้อยู่อาศัยต้องปรับตัวตามสภาพแวดล้อมนั้นๆ เมื่อการแก้ไขปัญหาในการดำเนินชีวิตถูกผลิตซ้ำจนกลายเป็น “ภูมิปัญญา (Local

สมบูรณ์อยู่มาก ทำให้ไม่ต้องกังวลเรื่องความมั่นคงทางอาหาร ต่อมาเมื่อมีการขยายตัวและปรับสถานะของชุมชนเข้าสู่ระบบการปกครองในระดับความเป็นเมืองในสมัยอยุธยา อันทำให้เกิดรูปแบบทางเศรษฐกิจที่หลากหลายขึ้น เกิดการกระจายตัวและขยายขนาดของชุมชนมากขึ้นอย่างต่อเนื่อง และเกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม สภาพความเป็นชุมชนชาวนาจึงปรากฏชัดเจนมากขึ้น ซึ่งการคัดเลือกพื้นที่ในการตั้งถิ่นฐานนั้นได้คำนึงถึงการประกอบอาชีพเพื่อความเป็นอยู่ด้วยเป็นสำคัญ

ฐานการผลิตข้าวที่สำคัญของกลุ่มทะเลสาบล้วนแต่เกิดขึ้นคู่กับชุมชนพุทธที่มีวัดเป็นศูนย์กลางมาตั้งแต่ครั้งอยุธยา การเลือกที่สร้างบ้านเรือนของผู้ที่เป็นชาวนาจะเลือกที่บนควนที่อยู่ไม่ไกลจากที่ราบลุ่มอันอุดมสมบูรณ์ อย่างไรก็ตามหากไม่มีพื้นที่มีคุณลักษณะดังกล่าวก็จะเป็นการปลูกเรือนยกพื้นสูง อันทำให้รอดพ้นจากน้ำหลากตามฤดูกาลที่มีอยู่เป็นประจำทุกปีแทน พื้นที่สำหรับการทำนาเพาะปลูกข้าวนี้เป็นพื้นที่ส่วนใหญ่ของกลุ่มน้ำปากพนังในเขต จ.นครศรีธรรมราช และกลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาในเขต จ.นครศรีธรรมราช จ.สงขลา และ จ.พัทลุง ซึ่งในแรกเริ่มนั้นยังเป็นการผลิตเพื่อยังชีพ หากแต่ต่อมาในสมัยอยุธยามีผลผลิตข้าวที่สูงมากเกินความต้องการ จึงมีการส่งข้าวไปขายยังเมืองต่างๆ ในคาบสมุทรมลายู อาทิ กลันตัน ตรัง กางู เปรัก และ สิงคโปร์ เป็นต้น ซึ่งได้ดำเนินเรื่อยมาจนถึงสมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 แม้ในปัจจุบันหลายเมืองในภาคใต้ตอนล่างและมาเลเซียก็ยังอาศัยข้าวจาก จ.นครศรีธรรมราช จ.สงขลา และ จ.พัทลุง²⁰

สำหรับชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานเป็นรุ่นแรกๆ จะตั้งถิ่นฐานตามปากคลองหรือริมคลองทั้งสิ้น ตัวอย่างชุมชนเก่าแก่ที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ริมคลองและปากคลองต่างๆ มีดังต่อไปนี้ ในพื้นที่ทะเลสาบตอนล่าง ได้แก่ บ้านสทิงหม้อ ตั้งอยู่ปากคลองสทิงหม้อ, บ้านปากบางภูมิตั้งอยู่ปากคลองภูมิ, บ้านพะวง ตั้งอยู่ปากคลองวง, บ้านบางเหริยตั้งอยู่ปากคลองและริมคลองบางเหริย, บ้านเกาะนกตั้งอยู่ปากคลองอู่ตะเภา, บ้านแหลมโพธิ์ตั้งอยู่ริมคลองอู่ตะเภา สำหรับทะเลสาบตอนกลาง ได้แก่ บ้านท่าหินตั้งอยู่ปากคลองท่าหิน, บ้านพังจากตั้งอยู่ปากคลองคุชุต, บ้านปากพลตั้งอยู่ปากคลองท่ามะเตือ, บ้านปากหะตั้งอยู่ปากคลองชุต, บ้านลำปาดตั้งอยู่ปากคลองลำปาด, บ้านปากประตั้งอยู่ปากคลองปากประ, บ้านปากบางเครียะตั้งอยู่ปากคลองตะเครียะ, บ้านระโนด ตั้งอยู่ปากคลองระโนด และบ้านกลางตั้งอยู่ปากคลองบ้านกลาง เป็นต้น²¹

เป็นที่น่าสนใจว่าการขยายตัวของชุมชนที่ผลิตข้าวและการค้าข้าว ยังส่งผลให้เกิดการกระจายตัวของวัดและความเข้มแข็งของพระพุทธศาสนาอีกด้วย เนื่องจากการทำนาปลูกข้าวทำให้เกิดความมั่นคงในชีวิตอันเป็นผลมาจากความสามารถในการวางแผนและการจัดการอาหารได้มากขึ้นกว่าการค้ายังชีพด้วยการเก็บของป่า การล่าสัตว์ และการประมง และเมื่อมีผลผลิตเกินความต้องการจากการบริโภคในครัวเรือนแล้วยังเป็นสินค้าที่นำไปค้าขาย

แลกเปลี่ยนเป็นเงินตรา หรือแลกเปลี่ยนกับสินค้าอย่างอื่น ที่กล่าวมาข้างต้น ทำให้เห็นว่าชุมชนชาวนาเป็นส่วนหนึ่งที่ส่งเสริมให้เกิดความเข้มแข็งของสถาบันทางศาสนาที่ทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางทางจิตวิญญาณของชุมชนไปด้วยโดยปริยาย

ชุมชนชาวนาที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ร่วมกันเป็นหมู่บ้านส่วนใหญ่จะเป็นเครือญาติระหว่างกัน แต่ละครอบครัวจะเป็นครอบครัวขยายขนาดใหญ่ เพราะการเพาะปลูกข้าวเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ต้องการแรงงานเพื่อการผลิตพร้อมๆ กันเป็นจำนวนมาก เหตุดังกล่าวจึงทำให้ครอบครัวชาวนาต้องมีลักษณะเป็นครอบครัวขยายขนาดใหญ่ซึ่งส่งผลให้ชุมชนมีขนาดใหญ่ตามไปด้วย และโดยปริยายก็จะมีการสร้างและทำนุบำรุงวัดต่างๆ ที่เป็นศูนย์กลางทางจิตใจของชุมชน ซึ่งสันนิษฐานว่าธรรมเนียมดังกล่าวมีรากฐานที่เป็นผลสืบเนื่องมาจากคติการกลบนาผู้คนให้เป็นผู้อุปฐากดูแลวัดต่างๆ มาตั้งแต่อดีตด้วยนั่นเอง จนกระทั่งในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ชุมชนชาวนาได้ตั้งถิ่นฐานและกระจายตัวอยู่ทั่วไป โดยเฉพาะในเขต จ.พัทลุง ซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์อันเกิดจากดินตะกอนที่พัดพามาพร้อมกับน้ำที่หลากไหลลงมาจากเทือกเขาบรรทัด อีกทั้งบริเวณดังกล่าวยังอยู่ตรงตำแหน่งที่น้ำในทะเลสาบมีความจืดเหมาะสมกับการทำนาอย่างยิ่ง ดังปรากฏความสมบูรณ์ของพื้นที่เมืองพัทลุงและการทำนาซึ่งเป็นระบบเศรษฐกิจหลักที่สำคัญ ในการเสด็จพระราชดำเนินของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ความว่า “เมืองพัทลุงมีไร่นาบริบูรณ์มาก เลี้ยงเมืองสงขลาได้ทั้งเมือง คนในเมืองพัทลุงที่จะไม่ทำนาไม่มีเลย เกือบจะเป็นหากินอย่างเดียวด้วยเรื่องทำนานั้นที่แผ่นดินก็อุดมดี”²²

อย่างไรก็ดีการทำนาปลูกข้าวเพื่อการค้าเป็นสำคัญของพื้นที่ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาคงเริ่มต้นขยายตัวอย่างสูงหลังจาก พ.ศ. 2440 ดังปรากฏกล่าวถึงในเอกสารการตรวจราชการมณฑลนครศรีธรรมราชที่กล่าวถึงประเภทสินค้าต่างๆ จากลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาที่ส่งออกไปขายยังต่างประเทศ โดยเฉพาะข้าวที่ผลิตได้ในเขตสงขลาและพัทลุง²³ ซึ่งชุมชนชาวนาและการทำนามีการขยายตัวอย่างต่อเนื่องเมื่อชาวจีนโพ้นทะเลได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานและดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ส่งเสริมให้เกิดการค้าข้าว

การขยายตัวของชุมชนชาวนาในพัทลุงอย่างกว้างขวางได้ถูกกล่าวถึงในพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 ในการเสด็จประพาสเมืองพัทลุงความว่า “ตามระยะทางที่ไป บันดาที่พื้นราบแล้วเปนนาทั่วไปหมดไม่มีที่ว่างเลย เว้นไว้ที่เป็น “ควน” คือ เนินจึงเปนที่หมู่บ้านตั้งอยู่”²⁴ นอกจากนี้ในพื้นที่ทะเลน้อยก็มีน้ำตื้นจนสามารถทำนาได้ และเต็มไปด้วยดอกบัวหลวงสีขาว ดังกล่าวถึงในพระราชหัตถเลขาความว่า “ได้ให้คนไปดูที่ทะเลน้อยแขวงเมืองนครศรีธรรมราช ระยะ 2 ชัโมง น้ำตื้นเรือไฟเข้าไม่ได้ ต้องลงเรือเล็กเข้าคลองนางเรียบไปอีก 25 นาที ถึงในนั้นที่มี

ดอกบัวหลวงสีขาว แต่น้ำตื้นจนราษฎรทำนาในทะเลได้”²⁵ ในบทสัมภาษณ์ ยายส่น เดชนครินทร์ โดยนิพัทธ์พร เพ็งแก้ว ให้ข้อมูลเรื่องดังกล่าวว่า

เมื่อหกสิบปีก่อน (นับถึงปัจจุบัน คือ 70 ปีก่อนนับแต่การ พิมพ์หนังสือที่ใช้อ้างอิง, ผู้วิจัย) ตอนยายส่นอายุ 19 ปี มาแต่งงาน กับต่ายยังได้ทำนาในเลกันอยู่เลย ดำนาไกลถึงเกาะไผ่ น้ำไม่ลึก ย่านเลนน้อยในทะเลทำนาทั้งนั้น เรียก นาปรัง ปลุกข้าวราแห้ง ทำนา ในทะเลมันสะดวกดี ไม่ต้องไถ คู้สาหร่ายเอาข้าวลงไปดำได้เลย²⁶

การทำนาข้าวในทะเลเลนน้อยเลิกไปรวม 30 ปีมาแล้ว เนื่องจากมีการเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมด้วยการปิดปากกระวี่ที่ระโนด ทำให้น้ำเค็มที่เคยหลากเข้ามายามน้ำทะเลหนุนซึ่งปกติจะเป็นตัวทำให้สาหร่ายลดลงนั้นขาดไป เมื่อไม่มีการหมุนเวียนน้ำทำให้ระบบนิเวศน์ที่เคยแปรผันตามวัฏจักรกลับหยุดนิ่งคงที่ ส่งผลให้ชาวนาลุ่มทะเลน้อยไม่สามารถทำนาปลูกข้าวได้อีก

ในอดีตพันธุ์ข้าวที่ปลูกกันในพื้นที่ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลามีสัตว์ พันธุ์ที่หลากหลายที่มีความสามารถในการให้ผลผลิตแตกต่างแปรผันไปตามสภาวะแวดล้อม เนื่องจากลุ่มน้ำทะเลน้อยมีความหลากหลายของระบบนิเวศน์ สูงกว่าพื้นที่ราบลุ่มภาคกลาง ข้าวบางพันธุ์ไม่สามารถเพาะปลูกหรือให้ผลผลิตได้ในบางสภาวะแวดล้อม เพราะฉะนั้นความหลากหลายของชนิดพันธุ์ข้าวที่แพร่หลายในชุมชนชาวนา ควบคู่กับภูมิปัญญาในการเพาะปลูกและเลือกสรรพื้นที่ที่เหมาะสมกับชนิดพันธุ์ข้าวของชาวนาลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาจึงหมายถึงความมั่นคงทางอาหารด้วย ตัวอย่างชนิดพันธุ์ข้าวที่ปลูกแพร่หลายในลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา ได้แก่ “ข้าวลูกหวาย”, “ข้าวปากนก”, “ข้าวยอดม่วง”, “ข้าวระเด่น”, “ข้าวศรีพงศา”, “ข้าวนางฝ้าย”, “ข้าวลูกโพธิ์”, “ข้าวนางยา”, “ข้าวสังข์หยด”, “ข้าวบิณฑพันธุ์” และ “ข้าวแก่นจันทร์” เป็นต้น ซึ่งพันธุ์ข้าวแต่ละชนิดมีคุณสมบัติ และเงื่อนไขในการให้ผลผลิตแตกต่างกันไป บางชนิดทนความเค็มของน้ำได้²⁷ บางชนิดเหมาะที่จะปลูกในทุ่งราบ บางชนิดสามารถปลูกในทะเลสาบได้เนื่องจากเป็นข้าวต้นสูงที่เหยียดตัวหนีน้ำได้ถึง 4 เมตร²⁸ ซึ่งส่งผลต่อวิธีการปลูกและการเก็บเกี่ยวที่มีลักษณะเฉพาะตัว จนพัฒนากลายเป็นภูมิปัญญาบนพื้นฐานของการสำนึกที่สอดคล้องสัมพันธ์กับสภาพภูมิประเทศที่มีความแตกต่างกันของลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา²⁹ ซึ่งแตกต่างไปจากปัจจุบันที่ทำการเพาะปลูกข้าวที่ถูกพัฒนาสายพันธุ์ หรือที่เรียกว่า “ข้าว ก.ช.” อันทำให้เกิดปัญหาหลายอย่างตามมา เช่น เป็นพันธุ์ข้าวที่ตอบสนองต่อการใช้ปุ๋ยเคมี การมีปัญหาแมลงศัตรูพืชซึ่งนำไปสู่การใช้ยาฆ่าแมลงศัตรูพืช เป็นต้น

นอกจากนี้ตามหัวไร่ปลายนายังปลูกต้นตาลโตนด ซึ่งภาษาถิ่นใต้เรียกว่า “โหนด” ให้ผลผลิตเป็นน้ำตาลโหนดที่มีความหอมหวาน โดยจะนำมาสไลในเบ้าที่ทำจากตอกไม้ไผ่ขัดเป็นวง ในพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระ

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบันทึกตามคำเรียกในภาษาถิ่นว่า “น้ำผึ้งฮบ”³⁰ ซึ่งบางครั้งก็เรียกว่า “น้ำผึ้งแวน” หมายถึง “น้ำตาลโดนดแวน” ทั้งนี้เพราะภาษาถิ่นใต้เรียก “น้ำตาล” ว่า “น้ำผึ้ง” และคำว่า “ฮบ” คือ “งบ” ซึ่งภาษาถิ่นใต้ออกเสียง “ง” เป็น “ฮ” นอกจากนี้ยังมีการนำน้ำตาลสดมาหมักเป็นน้ำส้มสายชูเรียกว่า “น้ำส้มโหนด” สำหรับการปรุงอาหาร นำลูกโหนด (ลูกตาล) สดมาบริโภค สำหรับลูกแก่ที่หล่นตามพื้นนำไปทำถ่านใช้เป็นเชื้อเพลิงในการประกอบอาหาร ส่วนใบแห้งและทางโหนด (ทางตาล) นำมาทำเป็นเชื้อเพลิงและรั้วล้อมรอบบ้านเพื่อกำหนดอาณาเขต รวมถึงป้องกันโจรขโมยที่หมายตาข้าวควายของชาวบ้านเอาไว้อีกด้วย

บน : การทำน้ำตาลโดนดหรือที่เรียกว่า “น้ำผึ้งฮบ” หรือ “น้ำผึ้งแวน”

ซ้าย : สถาปัตยกรรมเรือนพื้นถิ่นชวานาอยู่อาศัยใกล้ชิดกับสิ่งแวดล้อม และมีการใช้ประโยชน์จาก

“โหนด” หรือต้นตาลในรูปแบบต่างๆ ทั้งการบริโภคและนำมาใช้ประโยชน์ต่างๆ

ขวา : อาคารชั่วคราวที่ทำผนังและมุงหลังคาด้วยใบตาล รื้อทำจากทางตาล และยังมีการนำทางตาลและลูกตาลที่หล่นมาทำถ่านหุงต้มด้วย

ที่มา : มหาวิทยาลัยราชภัฏสงขลา, เลสาบเรว (สงขลา : มหาวิทยาลัยราชภัฏสงขลา, 2551), 153.

นอกจากนี้พื้นที่รอบทะเลสาบยังมีการตั้งถิ่นฐานของผู้คนที่อพยพมาจากแดนไกลผ่านการเดินทางเพื่อติดต่อค้าขายและแสวงหาที่ทำกินใหม่ ตั้งแต่เมื่อครั้งอดีต ทั้งชาวมุสลิมและชาวจีน³¹ โดยเข้ามาอย่างน้อยตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนกลาง โดยเฉพาะบริเวณที่เรียกว่า “หัวเขาแดง” หรือ “เมืองสิงขร” อันเป็นชุมชนเมืองที่อิงกับการค้าทางทะเลเป็นสำคัญ นอกจากนี้ยังมีชาวมุสลิมตั้งชุมชนอยู่ที่ริมชายฝั่ง “ทะเลนอก” ซึ่งหมายถึง “ทะเลน้ำเค็ม” และ “ทะเลใน” ที่หมายถึง “ทะเลสาบ” ซึ่งนอกจากจะทำการค้าแล้วยังทำการประมงจับสัตว์น้ำ แต่อย่างไรก็ดีชุมชนชาวมุสลิมมีความจำเป็นต้องนำผลผลิตจากการประมงมาแลกเปลี่ยนกับข้าวและสินค้าจำเป็นอื่นๆ³² ทำให้ชาวมุสลิมที่ทำการประมงตั้งถิ่นฐานอยู่ไม่ไกลจากชุมชนชาวพุทธที่ประกอบอาชีพการทำนามากนัก เช่น ชุมชนแถบสงขลาและปากพะยูน เป็นต้น

นอกจากพื้นที่ราบลุ่มริมทะเลสาบที่เหมาะสมแก่การทำนาอันส่งผลให้เกิดการตั้งถิ่นฐานที่หนาแน่นแล้ว ในพื้นที่ที่มีคุณลักษณะอื่นๆ ก็มีแรงจูงใจให้เกิดการตั้งถิ่นฐาน การสร้างอาชีพ วิถีชีวิต ตลอดจนนำไปสู่การสร้างสรรคสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่อยู่อาศัยที่มีลักษณะแตกต่างกัน อาทิเช่น พื้นที่ลาดเชิงเขา และภูเขาซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีของป่าอุดมสมบูรณ์ก็ก่อให้เกิดอาชีพการหาของป่าและล่าสัตว์เพื่อนำมาแลกเปลี่ยนกับเงินตรา ตลอดจนข้าวปลาอาหารจากชุมชนที่อยูในที่ราบลุ่ม อย่างไรก็ตามหลังจากมีการบุกรุกทำลายป่า

การจัดตั้งมณฑลนครศรีธรรมราช ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การตั้งถิ่นฐานของชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลายังไม่หนาแน่นมากนัก การตั้งบ้านเรือนของผู้คนมีลักษณะเป็น “หย่อมบ้าน” กระจายตัวอยู่กับแหล่งทรัพยากรต่างๆ อันเป็นฐานทางเศรษฐกิจของชุมชน ทั้งชุมชนที่ทำนา ชุมชนที่หาของป่า ชุมชนที่ทำการประมง และนำผลผลิตที่ได้มาแลกเปลี่ยนกันและกัน³⁴ กลายเป็นเครือข่ายความสัมพันธ์ที่กว้างขวางข้ามพื้นที่เป็น “ชุมชนเครือข่าย (Community Network)” มากกว่าการเป็นเพียง “ชุมชนหมู่บ้าน (Village Community)”³⁵ ซึ่งจากการศึกษาทางประวัติศาสตร์ร่วมกับการลงภาคสนามสำรวจพื้นที่ชุมชนลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาพบว่า บริเวณนี้เป็นพื้นที่ที่ธำรงรักษาอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมและความเข้มแข็งของชุมชนของตนไว้ได้ในระดับที่ดี นับตั้งแต่อดีตที่เคยเป็นพื้นที่ห่างไกลจากศูนย์กลางอำนาจ และศูนย์กลางความเปลี่ยนแปลง ตลอดจนภูมิลักษณะ และสภาพแวดล้อมของพื้นที่ที่เป็นอุปสรรคต่อการพัฒนา จึงทำให้ชุมชนรอบๆ ทะเลสาบสงขลามีความเปลี่ยนแปลงค่อนข้างน้อย อีกทั้งเป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์อย่างสูง จึงไม่มีความจำเป็นต้องกระตือรือร้นที่จะเร่งรัดให้เกิดเปลี่ยนแปลงทั้งวิถีการผลิตและวิถีชีวิต³⁶ ทำให้พัฒนาการทางสังคมวัฒนธรรมของชุมชนลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลามีความเปลี่ยนแปลงค่อนข้างช้าเมื่อเทียบกับชุมชนในพื้นที่อื่นๆ ทั้งนี้เมื่อศึกษาทางกายภาพของชุมชนหมู่บ้านจะมีองค์ประกอบหลักๆ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

6.1 “พัง” และ “บ่อ” : แหล่งน้ำประจำหมู่บ้าน

เมื่อพิจารณาในระดับผังหมู่บ้านจะเห็นว่าปัจจัยสำคัญในการเลือกตั้งถิ่นฐานคือแหล่งน้ำจัดสำหรับการอุปโภค-บริโภค ซึ่งแม้ว่าภาคใต้จะเป็นพื้นที่ที่มีฝนตกชุก ตลอดจนมีแม่น้ำลำคลองสายต่างๆ มากมาย แต่ทว่าชาวใต้ในอดีตนั้นมักจะอุปโภค-บริโภคน้ำจาก “บ่อน้ำ” หรือ “สระน้ำ” เนื่องจากในอดีตไม่มีภาชนะที่มีขนาดใหญ่พอที่จะสามารถสำรองน้ำฝนไว้ได้ตลอดปี นอกจากนี้น้ำในทะเลสาบและแม่น้ำลำคลองก็ไม่ได้เป็นน้ำจืดตลอดทั้งปี เพราะได้รับอิทธิพลจากน้ำทะเลที่หนุนขึ้นมา ฉะนั้นในหมู่บ้านต่างๆ จะมีการขุดสระน้ำสาธารณะประโยชน์ หรือที่เรียกในภาษาถิ่นได้ว่า “พัง” “น้ำพัง” หรือ “พระพัง” ซึ่งในความจริงแล้วคำดังกล่าวเป็นคำในภาษาเขมร คือคำว่า “ตระพัง” อันหมายถึง “แหล่งน้ำที่ขุดลงไปในดินด้วยแรงมนุษย์เพื่อกักเก็บน้ำท่าและน้ำที่ซึมมาจากใต้ดิน” ซึ่งหากเป็นแหล่งน้ำตามธรรมชาติจะใช้คำว่า “สระ”³⁷ เป็นที่น่าสนใจว่าในพื้นที่คาบสมุทรสทิงพระและพื้นที่รอบๆ ทะเลสาบสงขลา มีสระน้ำที่เรียกว่า “พัง” อยู่จำนวนมากมาย เช่น “พังกก” “พังพระ” “พังสาย” “พังลา” “พังเกา” ใน อ.สทิงพระ จ.สงขลา, “พังตรี” “พังจันทร์” “พังยาง” “พังเถียร” “ตะพังหม้อ” “พังโพรง” “พังเด” “พัง

ขุนช้าง” “พังช้าง” “พังช้างเล่น” “พังช้างพวก” “พังแขกซี” “พังไม้ไผ่” “พังค่าย” “พังยาง” ในอ.ระนอง จ.สงขลา และ “พังตาน” ในจ.พัทลุง เป็นต้น นอกจากนี้ในการศึกษาของศาสตราจารย์ สุทธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ ยังให้ข้อมูลว่า ชุมชนที่มีตระพังเป็นแหล่งน้ำจะปรากฏหลักฐานร่องรอยของชุมชนโบราณจำนวนมากโดยมีการขุดพบเครื่องปั้นดินเผาประเภทต่างๆ อาทิ ภาชนะดินเผา สมัยศรีวิชัย เครื่องเคลือบแบบสังคโลก เครื่องเคลือบจีนสมัยราชวงศ์ซ้อง เครื่องเคลือบจีนสมัยราชวงศ์หรง เครื่องเคลือบจีนสมัยราชวงศ์หมิง ตลอดจนพระพุทธรูปศิลปะศิลปะพูนัน และลูกประคำห้อยคอช้าง เป็นต้น³⁸ ซึ่งหลักฐานทางโบราณคดีเหล่านี้ได้ยืนยันถึงความเก่าแก่ของแนวคิดเรื่องการจัดถิ่นฐานของผู้คนในอดีตที่ให้ความสำคัญกับแหล่งน้ำอุปโภค-บริโภค และส่งผ่านแนวคิดดังกล่าวมาตราบนานจนกระทั่งปัจจุบัน

นอกจากนี้ยังมีภูมิปัญญาในการแสวงหาพื้นที่ที่มีน้ำใต้ดินเพื่อเลือกพื้นที่ที่เหมาะสมต่อการสร้างหมู่บ้านและการสร้างเรือน ดังมีตัวอย่างดังต่อไปนี้ เช่น มีหลักฐานในฤดูแล้ง, มีต้นกระพ้อ, มีต้นมะเดื่อปล้อง, มีจอมปลวก เป็นต้น นอกจากการสังเกตชนิดของพืชพันธุ์ในพื้นที่แล้วยังมีภูมิปัญญาในการคัดเลือกพื้นที่หลายวิธี อาทิเช่น การใช้กะลามะพร้าวซีกที่ไม่มีตาคว่ำไว้ตรงตำแหน่งที่สงสัยว่ามีตาน้ำอยู่ไม่ลึกมากนักไว้หนึ่งคืน รุ่งเช้าหยงดูถ้ามีหยดน้ำจับอยู่มากก็เชื่อได้ว่าตาน้ำอยู่ไม่ลึกเพราะมีน้ำระเหยจากใต้ดิน อีกวิธีหนึ่งคือ จุดเทียนไขเดินไปในคืนที่มีลมสงบ ในขณะที่เดินพยายามให้เทียนอยู่ขนานพื้นดิน สังเกตหากว่าเปลวไฟลูกกลิ้งลัดปัดตรงตำแหน่งใด แสดงว่าได้ดินตรงนั้นไม่ลึกมากนักจะมีตาน้ำอยู่ และต้องทดสอบในฤดูแล้ง เพราะระดับตาน้ำในหน้าแล้งจะอยู่ลึกกว่าฤดูกาลอื่นๆ อันแสดงว่าหากในฤดูแล้งมีตาน้ำในฤดูอื่นๆ ก็ย่อมมีน้ำด้วยนั่นเอง³⁹

6.2 วัด : ศูนย์กลางทางจิตวิญญาณและกายภาพของชุมชน

ในคาบสมุทระภาคใต้โดยเฉพาะชุมชนรอบทะเลสาบสงขลาซึ่งเป็นชุมชนที่มีรากฐานจากสังคมพุทธศาสนาและการทำนาเป็นสำคัญมาตั้งแต่ประวัติศาสตร์ยุคโบราณ ความสัมพันธ์ระหว่างวัดในฐานะศูนย์กลางพุทธศาสนาและสิ่งยึดเหนี่ยวจิตใจจึงมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อชุมชนในลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา นอกจากนี้วัดยังทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางการปกครองเครือข่ายชุมชนในลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาโดยมีอยุธยาเป็นศูนย์กลาง นอกจากนี้วัดยังทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางการเรียนรู้ และศิลปวิทยาการแขนงต่างๆ นอกเหนือไปจากคตินิยมคำสอนในพระพุทธศาสนา และเป็นสถานที่เล่าเรียนของกุลบุตรในชุมชน โดยมีพระสงฆ์ทำหน้าที่เป็นครูผู้สอนศิลปวิทยาการความรู้ควบคู่ไปกับการรู้ความเข้าใจต่อศาสนา ตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณีต่างๆ สำหรับเสนาสนะภายในวัดจะประกอบด้วยสิ่งก่อสร้างดังต่อไปนี้ พระเจดีย์, พระอุโบสถ, ศาลา

โรธรรม และกฎ เป็นต้น เนื่องจากว่าพระพุทธศาสนาเป็นศูนย์กลางทางจิตวิญญาณของผู้คนในทางนามธรรม โดยมีวัดทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางของชุมชนในทางรูปธรรม ดังปรากฏให้เห็นในเอกสารตำราเพื่อกลับมาบ่งชี้ว่า จึงได้ใช้พระพุทธศาสนาเป็นส่วนหนึ่งในการปกครองควบคุมผู้คนด้วย จึงปรากฏมีการสร้างวัดให้ทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางของชุมชนทั้งทางกายภาพ และทางนามธรรม ซึ่งมีความสัมพันธ์ในแง่ของการควบคุมดูแลความสงบเรียบร้อยโดยศูนย์กลางอำนาจในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ตลอดจนการเป็นศูนย์กลางยึดเหนี่ยวจิตใจของผู้คน

นอกจากนี้การส่งเสริมให้มีวัดที่ทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางของชุมชนให้มีจำนวนมากขึ้น และกระจายตัวไปตามแหล่งที่เหมาะสมกับการตั้งถิ่นฐานดังกล่าวมาข้างต้นนั้น ยังเป็นส่วนที่สร้างความเข้มแข็งให้แก่พระราชอาณาจักรทางอ้อมในหลากหลายประเด็นอีกด้วย สิ่งทีกล่าวมาสะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างการเมืองการปกครอง ผู้คน วัฒนธรรม และศาสนาที่สัมพันธ์กันระหว่างเมืองศูนย์กลางในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา และเมืองต่างๆ ในคาบสมุทรมหาคไต้ที่เป็นไปอย่างใกล้ชิดตั้งแต่อยุธยาตราบกระทั่งปัจจุบัน นอกจากนี้การที่มีทำเลที่ตั้งอยู่บนพื้นที่แห่งความหลากหลายทางวัฒนธรรมก็ย่อมทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ และนำมาประยุกต์สู่การสร้างสรรค์ศิลปสถาปัตยกรรม จึงทำให้มีมรดกทางพุทธสถาปัตยกรรมที่เป็นเอกลักษณ์และน่าสนใจมากมาย อุโบสถกลุ่มนี้ได้แสดงออกถึงคุณลักษณะพื้นฐานของพุทธศาสนสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่แสดงถึงความเรียบง่าย ไม่ประดับประดาอย่างวิจิตรพิสดาร แต่ทว่ามีความค่าที่แสดงออกถึงการออกแบบสถาปัตยกรรมอย่างสุขุม ผ่านการใช้วัสดุอย่างรู้คุณค่า และตอบโจทย์ในการใช้สอยอย่างลงตัว และมีความงามแบบศาสนสถานสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่มีคุณค่าในตัวเอง นอกจากนี้ศิลปสถาปัตยกรรมทางศาสนาที่พบโดยส่วนใหญ่ยังสะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ในประวัติศาสตร์ระหว่างอยุธยาตราบจนกระทั่งรัตนโกสินทร์ด้วย

6.3 ศาลา : อาคารสาธารณะเอนกประสงค์ของชุมชน

คาบสมุทรมหาคไต้โดยเฉพาะลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาเป็นพื้นที่ที่มีภูมิอากาศที่แปรปรวนและรุนแรงเนื่องจากได้รับอิทธิพลจากลมมรสุมจากฝั่งทะเลทั้งฝั่งอ่าวไทยและฝั่งอันดามัน รวมทั้งทะเลสาบสงขลาที่เป็นผืนน้ำในแผ่นดินที่มีขนาดกว้างขวาง นอกจากนี้ในฤดูร้อนยังมีแดดจัดเนื่องจากตั้งอยู่ใกล้เส้นศูนย์สูตร และมีฝนตกชุกเกือบตลอดทั้งปี ในภาคใต้จึงมีวัฒนธรรมการสร้างศาลาสาธารณะตามต่างๆ เพื่อใช้ประโยชน์ และกลายมาเป็นส่วนหนึ่งของการทำบุญ และอุทิศกุศลไปให้แก่ผู้วายชนม์ จึงปรากฏมีศาลามากมายในหมู่บ้านหน้าวัด จุดแวะพัก และบนเส้นทางสัญจร ดังที่อาจารย์เชมนันท์กล่าวไว้ในรอยทางแห่งเวลา⁴⁰ ความว่า

สมัยทำสิบกว่าปีก่อน กลางแหลมสทิงพระมีถนนดินอยู่สายเดียว สองข้างทางมีตงไผ่ มีต้นยาง มีพื้งบัวมากแห่ง ให้คนและปศุสัตว์สามารถเดินทางไกลด้วยเท้าโดยไม่เหนื่อยมากนัก ริมทางมีไม้ใหญ่ให้ร่มเงา พอเดินเหนื่อยมีศาลาให้พักหลบร้อน และมีบ่อน้ำสำหรับอาบและดื่มกิน หากจะค้างแรมบนศาลาจะมีผลา (หิ้ง) วางเพลิง (หม้อดิน) ใส่ข้าวสารกับปลาแห้งที่ชาวบ้านถวายเป็นถ้ำนัยน์เอาข้าวสารมาเติม เอาปลาแห้งมาแขวน พวกเขาไม่รู้ว่าใครคืออาคันตุกะ แต่เขารู้ว่ากำลังทำตามธรรมเนียมที่บรรพบุรุษได้ทำมาแล้ว

สำหรับศาลาที่ตั้งอยู่ตามที่ต่างๆ และตามระหว่างเส้นทางสัญจรในภาษาล้านได้เรียกว่า “หลากลางหน” ซึ่งหมายถึง “ศาลากลางทาง” นั่นเอง นอกจากนี้ยังมีการก่อสร้างศาลประจำหมู่บ้านเพื่อใช้ทำกิจกรรมทางศาสนาต่างๆ ของชุมชน เนื่องจากว่าวัดตั้งอยู่ห่างไกลออกไป หรือบางครั้งกิจกรรมบางประเภทนั้นเจือด้วยเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติ โดยศาลาประเภนี้ จะตั้งอยู่ตรงตำแหน่งต้นไม้ใหญ่ ตำแหน่งจุดตัดกันของเส้นทาง ตำแหน่งใกล้กับบ่อน้ำอุปโภค-บริโภคของชุมชน เป็นต้น จากการสำรวจภาคสนามพบว่าศาลากลางหนที่ใช้ประกอบกิจกรรมทางศาสนาที่ไม่ซับซ้อนด้วยนั้นจะมีการจัดการผังพื้นที่ใช้สอยของศาลาให้มีระดับพื้นที่แตกต่างกัน เพื่อให้เป็นที่นั่งของพระสงฆ์และฆราวาสด้วย นอกจากนี้ยังนิยมสร้างศาลาวายเพื่อใช้ประโยชน์ในกิจกรรมต่างๆ ของวัดอีกด้วย เช่น ศาลาหน้าวัด ศาลาใต้ต้นไม้ ศาลาท่าน้ำ เป็นต้น

6.4 “เปรว” : ฦาปนสถานของชุมชน และ “บัว” : การระลึกถึงของผู้ดำรงอยู่และที่พักพิงสุดท้ายของผู้วายชนม์

คำว่า “เปรว” ในภาษาล้านได้หมายถึง “ฦาปนสถานสำหรับทำการฦาปนกิจผู้วายชนม์ของชุมชน” จึงเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของผังหมู่บ้าน โดยมีกำหนดให้อยู่บนที่เนิน หรือที่เรียกว่าควนที่อยู่ห่างจากหมู่บ้านออกไปเล็กน้อย ภายในเปรวจะมี “สามส้าง” ซึ่งเป็นอาคารทรงมณฑปครอบเชิงตะกอนที่สำหรับฦาปนกิจผู้วายชนม์⁴¹ มีทั้งที่สร้างเป็นอาคารถาวรและชั่วคราว ในเปรวมีศาลาสำหรับให้ผู้เข้าร่วมพิธีกรรมนั่ง เรียกในภาษาล้านได้ว่า “หลาเปรว”

ในปัจจุบันไม่มีเชิงตะกอนและสามส้างที่เปรวแล้ว เปรวในชุมชนต่างๆ กลายเป็นพื้นที่สาธารณะที่ดูแลโดยองค์การบริหารส่วนตำบล หรือกลายเป็นที่ตั้งของวัด รวมไปถึงมีเปรวจำนวนมากที่ถูกเลิกใช้โดยชาวบ้านหันไปสร้างเมรุสำหรับฦาปนกิจไว้ที่วัดต่างๆ แทน

นอกจากนี้ยังมีสิ่งก่อสร้างพื้นบ้านที่ถูกสร้างขึ้นเพื่อระลึกถึงผู้วายชนม์ คือ “เจดีย์บรรจุอัฐิ” ซึ่งเรียกในภาษาถิ่นใต้ว่า “บั่ว” หรือ “บั่วอัฐิ” ซึ่งมีทั้งที่ก่อสร้างเป็นรูปเจดีย์ และเป็นรูปเจดีย์ที่มีส่วนยอดเป็นรูปดอกบัวไว้ที่วัดประจำชุมชน เมื่อถึงประเพณีสงกรานต์ก็จะมาประกอบพิธีกรรมทางศาสนา อุทิศกุศลแก่บรรพบุรุษที่วายชนม์ด้วย นอกจากนี้บั่วบรรจุอัฐิของพระเถระ-เถระที่ผู้คนในท้องถิ่นให้ความเคารพบูชาจะทำหน้าที่เป็นดั่งเจดีย์อันศักดิ์สิทธิ์ ที่สร้างอยู่ในผังบริเวณพุทธาวาสของวัดต่างๆ อีกด้วย และนิยมสร้างศาลาคลุม บั่วอัฐิเพื่อป้องกันแดดฝน เรียกในภาษาถิ่นใต้ว่า “หลาบั่ว”

7. ผังบริเวณ และสภาพแวดล้อมสรรค์สร้างรอบสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่อยู่อาศัย

การศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่อยู่อาศัยจำเป็นต้องมองสิ่งก่อสร้างเหล่านั้นอย่างมี “พลวัต” ซึ่งหมายถึงมีพลังความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง มีกฎเกณฑ์เชื่อมโยงกันหลายมิติ ดังที่ศาสตราจารย์ สุทธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ ได้ให้ความหมายไว้ว่า “การเปลี่ยนแปลงนั้นปรับเปลี่ยนไปตามภาวะปกติตามครรลองการดำเนินชีวิตของชุมชน อันเป็นผลมาจากการขับเคลื่อนก่อให้เกิดวิถีและพลัง เนื่องจากพลังอำนาจของมนุษย์ทั้งภายในและภายนอกชุมชน”⁴² นอกจากนี้การศึกษสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นยังไม่อาจตัดขาดจากการศึกษาสภาพแวดล้อมธรรมชาติ และสภาพแวดล้อมสรรค์สร้างที่ห้อมล้อมสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นนั้น⁴³ และยังไม่สามารถแยกขาดออกจากวิถีชีวิตบริบทของสภาพแวดล้อมและสังคม⁴⁴ อันมีความจำเป็นที่ต้องทำการศึกษาในลักษณะแบบเป็น “องค์รวม (Holistic)” และให้ความสำคัญกับพลวัตที่เปลี่ยนแปลงไปในแต่ละช่วงเวลา ในการนี้สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่อยู่อาศัยจึงไม่ได้ตั้งอยู่โดดเดี่ยวโดยตัดขาดจากสภาพแวดล้อม หากแต่มีความใกล้ชิดสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมอย่างสูง อีกทั้งยังมีการจัดการสภาพแวดล้อม หรือสร้างสิ่งที่เรียกว่า “สภาพแวดล้อมสรรค์สร้าง (Built Environment)” ที่อยู่ล้อมรอบตัวเรือนเพื่อให้ตอบโจทย์กับความต้องการในการดำรงชีวิตด้วย เรียกสภาพแวดล้อมรอบๆ บ้านในภาษาถิ่นใต้ว่า “คุ้มบ้าน”

สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่อยู่อาศัยของคนใต้ในอดีตจะตั้งตัวเรือนอยู่ใจกลางของลานทรายที่เก็บกวาดอย่างสะอาดตา อย่างไรก็ตามที่มาของการเว้นพื้นที่โดยรอบของเรือนด้วยลานทรายนั้นมีที่มาหลายประเด็น กล่าวคือ จากที่กล่าวมาข้างต้นว่าการตั้งถิ่นฐานของชุมชนบนคาบสมุทรภาคใต้ โดยเฉพาะคาบสมุทรสทิงพระที่มีลักษณะของการสันททราย (Sand Berm) ขนาดใหญ่ที่ทอดตัวในแนวเหนือ-ใต้ เพราะฉะนั้นจึงเท่ากับว่าสร้างบ้านบนผืนทรายที่ตกตะกอนทับถมมาแล้วอย่างยาวนาน และเมื่อมีการขยายตัวของชุมชนไปตั้งถิ่นฐานที่อื่นๆ ที่มีลักษณะพื้นที่ไม่ได้มีพื้นทรายเป็นฐานจึงมีการนำทรายมา

ถมล้อมรอบตัวเรือน กลายเป็นธรรมเนียมในการวางผังและก่อสร้างเรือน ในลักษณะที่เรียกว่า “สัมภาระทางวัฒนธรรม” ซึ่งหมายถึงเป็นสิ่งที่เคยปฏิบัติสืบเนื่องกันมา เมื่อมีการขยายตัวของชุมชน หรือเคลื่อนย้ายไปอยู่แหล่งอื่นๆ ก็ยังแสดงออกทางวัฒนธรรมแบบที่เคยปฏิบัติกันมา

นอกจากนี้ธรรมเนียมในการเว้นที่ว่างล้อมรอบสิ่งก่อสร้างยังพบมากในการออกแบบวางผังของล้งกาตั้งแต่ยุคโบราณ เนื่องจากล้งกาซึ่งมีภูมิประเทศเป็นเกาะกลางมหาสมุทรอินเดียมีฝนตกชุก และมีป่าไม้แบบดิบชื้น ปกคลุม ลักษณะภูมิประเทศและภูมิอากาศแบบดังกล่าวทำให้มีชนิดพันธุ์ของสัตว์เลื้อยคลานและแมลงต่างๆ จำนวนมาก เพราะฉะนั้นการกำหนดขอบเขตของลานทรายที่เรียบเตียนล้อมรอบอาคารศาสนสถานและบ้านเรือนจึงมีประโยชน์หลากหลายมิติ อาทิเช่น การป้องกันไม่ให้สัตว์เลื้อยคลานและแมลงมีพิษต่างๆ ที่อาศัยอยู่ในป่าเข้ามายังเคหะสถาน อีกทั้งบ้านเรือนและศาสนสถานจำนวนมากตั้งอยู่โดดเดี่ยวตามป่าที่เรียกกันว่า “อรัญวาสี” ยังเสี่ยงต่อการเกิดอัคคีภัยที่เป็นผลมาจากไฟฟ้าในยามฤดูแล้ง การทำพื้นที่โล่งล้อมรอบอาคารจึงเป็นการตัดเชื้อไฟ หากเกิดเพลิงลุกไหม้จะไม่ไหม้ลามเข้ามายังอาคาร นอกจากนี้ลานทรายเมื่อถูกแดดจัดจะมีความร้อนระอุทำให้วัชพืชไม่ขึ้น หรือไม่งอกงาม จึงไม่เป็นการรบกวนในการดูแลรักษามากนัก แต่หากเมื่อเดินเปลือยเท้าผ่านลานทราย เม็ดทรายก็จะแหวกออกทำให้ผู้ใช้พื้นที่ไม่รู้สึกร้อนฝ่าเท้าอีกด้วย

สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่อยู่อาศัยภาคใต้แบบดั้งเดิมจะเว้นพื้นที่รอบๆ ตัวเรือนให้เป็นลานทรายเพื่อให้เป็นฉนวนกันระหว่างพื้นที่สวนกับตัวเรือน เพื่อไม่ให้สัตว์เลื้อยคลานและมีพิษเข้าไปบริเวณตัวเรือน สำหรับใต้ถุนเรือนก็ปล่อยให้เป็นลานทราย แต่จะถมสูงกว่าพื้นที่โดยรอบและยกเป็นคันเพื่อไม่ให้น้ำจากชายคาไหลเข้ามา ปัจจุบันการจัดการพื้นที่ลักษณะนี้มีตัวอย่างให้พบน้อยลงมากแล้ว ด้วยมีความนิยมเทพื้นคอนกรีตล้อมรอบเรือน

ที่มา : สมชาย เชื้อช่วยชู

ที่กล่าวมาข้างต้นแสดงให้เห็นว่าพื้นที่ที่เป็นลานทรายล้อมรอบเคหะสถานบ้านเรือนและอาคารทางศาสนาที่ปรากฏอยู่ทั่วไปในคาบสมุทรภาคใต้ นอกจากจะเกิดขึ้นจากการมีเงื่อนไขทางภูมิศาสตร์และภูมิอากาศที่มี

บนและล่าง : ถัดจากลานทรายที่อยู่ล้อมรอบตัวบ้านจะเป็นแนวสมุมทุมพุ่มไม้ นานาชนิด ทั้งที่เป็นพืชอาหาร พืชสมุนไพร หรือไม้ดอกไม้ใบต่างๆ นอกจากนี้จะมีบ่อน้ำอุปโภค-บริโภคอยู่ด้วย

ความคล้ายคลึงกับลังกา ซึ่งอาจทำให้ใช้วิธีการแก้ปัญหาและพัฒนาต่อเนื่องเป็นภูมิปัญญาในการจัดการพื้นที่โดยรอบของตัวเรือนที่เป็นไปในทิศทางเดียวกัน หรืออาจจะเป็นประจักษ์หลักฐานที่แสดงออกถึงความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมกับลังกาอย่างใกล้ชิด นอกเหนือไปจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ต่างๆ ก็อาจจะเป็นได้ทั้ง 2 ประการ นอกจากนี้ลานทรายยังใช้เป็นลานทำกิจกรรมเอนกประสงค์ เช่น การพักผ่อน ให้ลูกหลานวิ่งเล่น ทำงานกลางแจ้ง ตากข้าวของ เป็นต้น

ถัดออกจากลานทรายไปจะเป็นวงล้อมด้วยแมกไม้ นานาพันธุ์ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นพืชพันธุ์ที่มีประโยชน์ในแง่ของการเป็นพืชอาหารแทบทั้งสิ้น ตามโคนต้นไม้ใหญ่ปล่อยให้พืชคลุมดินขึ้นหนาแน่นและหลายชนิดเป็นพืชอาหาร เช่น ผักประเภทต่างๆ รวมไปถึงสมุนไพรพื้นบ้าน ซึ่งการปลูกพืชคลุมดินดังกล่าวมีประโยชน์ทางอ้อม คือ การช่วยป้องกันการชะล้างหน้าดิน เนื่องจากภาคใต้เป็นภูมิภาคที่มีฝนตกชุก ตลอดจนช่วยรักษาความชื้นของดิน ในยามฤดูแล้งด้วย เรียกสวนรอบบ้านที่ปลูกต้นไม้หลายชนิดในภาษาถิ่นได้ว่า “สวนสมรม”

นอกจากนี้ชาวใต้เชื่อเรื่องต้นไม้มงคลที่เหมาะสมกับการปลูกในบริเวณบ้าน และมีทิศทางกำกับไว้ตามคติความเชื่อที่สืบทอดกันมา กล่าวคือ ทิศเหนือ ได้แก่ พุทรา วาน, ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ได้แก่ ทุเรียน, ทิศตะวันออก ได้แก่ ไม้ กุ่ม มะพร้าว, ทิศตะวันออกเฉียงใต้ ได้แก่ ยอ สารภี, ทิศใต้ ได้แก่ มะม่วง พลับ, ทิศตะวันตกเฉียงใต้ ได้แก่ ชัยพฤกษ์ สะเดา ขนุน พิกุล, ทิศตะวันตก ได้แก่ มะขาม, มะยม และทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ได้แก่ มะกรูด เป็นต้น⁴⁵ นอกจากนี้พันธุ์ไม้มงคลที่เชื่อกันว่าควรปลูกยังมีพันธุ์ไม้ที่เชื่อกันว่าไม่ควรปลูกในบริเวณบ้านอีกด้วย อาทิ โพธิ์ ไทร ตาล มะกอก ระกำ มะจั่ว สำโรง หวาย สลัดได เตาร้าง ลั่นทม เป็นต้น

นอกจากนี้ในผังบริเวณบ้านจะพบมีการขุดบ่อน้ำไว้สำหรับอุปโภค-บริโภคด้วย ดังที่กล่าวมาข้างต้นว่าการตั้งถิ่นฐานในระยะแรกๆ นั้นจะมีการใช้น้ำใน “พัง” ซึ่งหมายถึง “ตระพัง” หรือ “สระน้ำ” ร่วมกัน แต่เมื่อเวลาผ่านไปเมื่อแต่ละครัวเรือนสั่งสมทรัพยากรได้มากเพียงพอที่จะมีการขุดบ่อน้ำประจำไว้ในครัวเรือน ซึ่งลดภาระในการต้องไปขนน้ำมาไกลๆ รวมไปถึง “น้ำบ่อ” ซึ่งเป็นน้ำซับใต้ดินที่ผ่านการกรองโดยธรรมชาติ ทำให้เหมาะสมแก่การอุปโภคบริโภคมากกว่า “น้ำพัง” กระทั่งในเวลาต่อมาเมื่อมีการผลิตโอ่งแพร่หลายมากขึ้นทำให้มีความนิยมซื้อหามาไว้ใช้สำรองน้ำฝนแทนน้ำบ่อ และในปัจจุบันทุกบ้านต่างหันมาใช้น้ำประปาจนหมดสิ้นแล้ว

ถัดออกจากสวนสมรมที่อยู่ล้อมรอบบ้านออกไปจะเป็นพื้นที่ระหว่างบ้านในกลุ่มเครือญาติซึ่งอาจจะเป็นทั้งเครือญาติแท้จริงหรือเครือญาติทางวัฒนธรรม พื้นที่ระหว่างสองครัวเรือนดังกล่าวจะนิยมปล่อยให้ต้นไม้พื้นบ้านที่ขึ้นเองตามธรรมชาติขึ้นไว้เป็นแนว ทั้งไม้ยืนต้น ไม้พุ่ม ไม้ดอกขึ้นกัน

เด็ดเสียดแน่นหนา แล้วเจาะช่องพอให้คนเดินผ่านเข้าออกไปมาหาสู่กันได้ เรียกในภาษาถิ่นใต้ว่า “คมภ” ซึ่งเป็นภาษาพูดโดยย่อมาจากคำว่า “สดมภ” ซึ่งมีความหมายว่า “เป็นแถวเป็นแนวในทางลึก” สะท้อนถึงการวางตัวของ สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่อยู่อาศัยของแต่ละครัวเรือนนั้นจะตั้งลึกจากเส้นทางสัญจรเข้าไป และคั่นระหว่างกันด้วยแนวต้นไม้แน่นอน

8. แบบแผนของสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่อยู่อาศัยภาคใต้ในอดีต

“สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่อยู่อาศัยภาคใต้” หรือที่เรียกว่า “เรือนพื้นถิ่นภาคใต้” หรือ “เรือนภาคใต้” ซึ่งทั้งหมดหมายถึง “สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่อยู่อาศัย (Vernacular Dwelling Architecture)” เป็นผลลัพธ์ทางวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องอย่างใกล้ชิดกับวิถีชีวิตของผู้คนในท้องถิ่น ซึ่งผู้สร้างสรรค์ผลงานเรือนพื้นถิ่นที่อยู่อาศัยเหล่านั้นไม่ได้ศึกษาการออกแบบสถาปัตยกรรมจากสถาบันการศึกษาหรือสถาปนิก⁴⁶ หากแต่สร้างสรรค์ขึ้นบนเงื่อนไขของความรู้ความเข้าใจบริบทด้านต่างๆ ของสภาพแวดล้อมของพื้นที่ หรืออาจเรียกว่า สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นเป็นภาษาทางสถาปัตยกรรมแห่งผู้คนชาติพันธุ์นั้น ภูมิภาคนั้นและมีความเฉพาะเจาะจงกับพื้นที่นั้น⁴⁷ ทั้งนี้ศาสตราจารย์สุทธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ ได้กล่าวถึงองค์ประกอบการก่อรูปของสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นภาคใต้ไว้ว่ามีความสัมพันธ์กับปัจจัยแวดล้อม 4 ประการสำคัญ คือ 1) สภาพทางภูมิศาสตร์ 2) วัสดุพื้นเมือง 3) ฐานะทางเศรษฐกิจ และ 4) ค่านิยมพื้นฐานอันเป็นวัฒนธรรมของสังคม⁴⁸

สำหรับกรณีของสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่อยู่อาศัยของภาคใต้ที่มีความสัมพันธ์กับสภาพภูมิอากาศนั้น พื้นที่ภาคใต้ได้รับอิทธิพลจากลมมรสุมทั้งจากฝั่งมหาสมุทรอินเดียและฝั่งอ่าวไทย ฉะนั้นการก่อสร้างต้องทำอย่างแข็งแรง และมักสร้างเรือนให้มีช่องเปิด (Void) เพื่อให้ลมทางด้านทิศตะวันออกและทิศตะวันตกพัดผ่าน⁴⁹ ภูมิปัญญาในการก่อสร้างสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่อยู่อาศัยที่ยกมาข้างต้นเป็นผลลัพธ์สะท้อนให้เห็นถึงความพยายามในการแก้ปัญหาต่างๆ ด้วยมุ่งหมายให้เรือนที่ถูกสร้างสรรค์นั้นตอบโจทย์กับการดำรงชีวิต และเมื่อมีการพัฒนาการแก้ปัญหาดังในการสร้างสรรค์ที่อยู่อาศัยเหล่านั้นผ่านกาลเวลา และมีความแพร่หลายอยู่ในพื้นที่ ตลอดจนมีการสืบทอดจากรุ่นสู่รุ่น⁵⁰ จึงกลายเป็นภูมิปัญญาในการสร้างสรรค์สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่อยู่อาศัยที่เป็นระเบียบแบบแผนที่เป็นเอกลักษณ์ของที่อยู่อาศัยภาคใต้

เนื่องจากสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่อยู่อาศัยเป็นผลลัพธ์ทางวัฒนธรรมที่เป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตผู้คนที่เป็นเจ้าของหรือผู้ที่อยู่อาศัยอย่างใกล้ชิด จึงมีการปรับปรุงซ่อมแซม ต่อเติม หรือรื้อลงอยู่ตลอดเวลา อันเป็นผลสืบเนื่องมาจากลักษณะการอยู่อาศัยที่แปรเปลี่ยนไปตามเงื่อนไขทางสภาพแวดล้อม

และวัฒนธรรม⁵¹ เพราะฉะนั้นในการศึกษารูปแบบของสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่อยู่อาศัยจำเป็นต้องทำความเข้าใจในคุณลักษณะดังกล่าวข้างต้นด้วย ดังกล่าวถึงไว้ในรายงานวิจัยการจัดการองค์ความรู้การใช้วัสดุก่อสร้างพื้นถิ่นและเทคโนโลยีก่อสร้างในพื้นที่ภาคกลางความว่า

รูปแบบของสถาปัตยกรรมอาจมีการพัฒนาไปจากแบบเดิม อันเป็นลักษณะแรกเริ่มในการก่อรูปของเรือน เนื่องจากเกิดการปรับปรุงแก้ไขให้เหมาะสมกับการดำรงชีวิต สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่อยู่อาศัยและเกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิตนั้นก็ยังมีลักษณะเช่นเดียวกันกับสิ่งมีชีวิต ที่มีการก่อรูปขึ้นมาบนพื้นฐานความเหมาะสมในบริบทแวดล้อม ต่อมาเมื่อปัจจัยแวดล้อมเปลี่ยนแปลงไป สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นก็มีการเปลี่ยนแปลงซึ่งมีทั้งการ “งอกเงย” หรือการ “ขยายตัว” เพื่อให้สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นหลังนั้นยังตอบโจทย์ของความต้องการที่มีมากขึ้นหรือเปลี่ยนแปลงไป รวมไปถึงมีการ “กระชับตัว” หรือ “ลดขนาด” ลง เนื่องจากความต้องการใช้สอยลดลงจนไม่คุ้มค่าที่ต้องดูแลรักษา สิ่งที่ใหญ่โตเทอะทะเกินตัว สิ่งต่างๆ ที่กล่าวมาข้างต้นล้วนแต่แสดงออกให้เห็นถึงลมหายใจของสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นทั้งสิ้น⁵²

ในพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ในการเสด็จประพาสเมืองพัทลุงได้กล่าวถึงลักษณะทางสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่ ต.ลำปำ เมืองพัทลุงไว้ความว่า

ตามริมคลองบ้านเรือนกรรมการและคนที่พอมืออันจะกิน ตั้งอยู่ฝั่งข้างเหนือตลอดไป แต่เป็นเรือนอย่างฝากระดานตามธรรมเนียม ชัดแต่ตะถื่อปูนทั้งนั้น ไม่มีฝากระดานเลนนอกจากบ้านพระยาจางวาง ลดจากชัดแต่ตะถื่อปูนก็เปนฝาสานที่เดียว ข้างทางบกที่มาก็มีบ้านเรือนมาก แต่เป็นบ้านตึ๊ดล้อม ไม่มีที่เปนโรงติดๆ กันเลย ถึงตลาดก็เปนร้านชำเท่านั้น⁵³

รองศาสตราจารย์ ศรีสักร วัลลิโภดม กล่าวถึงลักษณะการตั้งถิ่นฐาน และชุมชนชายฝั่งทะเลด้านตะวันออก ซึ่งหมายรวมไปถึงพื้นที่ในเขต จ.นครศรีธรรมราช สงขลา และพัทลุง ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

บรรดาเรือนที่อยู่รอบๆ ทะเลสาบสงขลาในเขต จ.นครศรีธรรมราช จ.สงขลา และ จ.พัทลุง แบบดั้งเดิมในแถบนี้นิยมสร้างเรือนเป็นไม้จริง หลังคาหน้าจั่ว มุงกระเบื้อง แต่ว่าเป็นเรือนขนาดเล็ก มีทั้งเรือนเดี่ยว และเรือนแฝด รวมทั้งเรือนครีวด้วย ที่ยังเหลือให้เห็นมากอยู่แถว อ.ระโนด และ อ.สทิงพระ จ.สงขลา ลักษณะบ้านเรือนนิยมสร้างตามแนวสันทรายขนานไปกับชายฝั่งทะเล และมี

ถนน มีทั้งชุมชนชาวประมง และชุมชนชาวนาแล้วยังมีการทำน้ำตาลโตนดเพื่อเป็นสินค้าอีกด้วย แต่ชุมชนแถวนี้ก็ไม่หนาแน่น แม้บ้านเรือนจะอยู่ใกล้กันแต่ก็ไม่ติดกัน มีรั้วกัน และภายในเขตเรือนนิยมปลูกไม้ผล และให้ร่มทำให้เข้ากันได้กับขนาดบ้านเรือนที่มีขนาดเล็ก การเพิ่มของชุมชนรุ่นหลังลงมานั้นเห็นได้จากที่เปลี่ยนแปลงรูปแบบเรือน จากหลังคาทรงจั่วมาเป็นหลังคาทรงปั้นหยาที่แพร่หลายมาจากอาณานิคมของพวกดัชต์ เรือนแบบนี้มักมุงหลังคาสังกะสี รวมทั้งการใช้สังกะสีเป็นฝาเรือน เพราะไม่เหมาะสำหรับทำบ้านเรือนเป็นของหายากในแถบชายทะเลแถวนี้ เพราะฉะนั้นการเกิดเรือนปั้นหยาในแถบนี้แสดงให้เห็นว่าการเกิดชุมชนหนาแน่นขึ้นในช่วง 50 ปี ถึง 60 ปีที่ผ่านมา⁵⁴

การศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่อยู่อาศัยภาคใต้มีความแตกต่างๆ ไปจากการศึกษาการก่อรูปขึ้นของสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่อยู่อาศัยในภูมิภาคอื่นๆ เนื่องมาจากแม้ว่าภาคใต้จะเป็นพื้นที่ที่มีการปะทะสังสรรค์ของของวัฒนธรรมและชาติพันธุ์หลากหลายผ่านการค้ามาตั้งแต่โบราณ แต่ทว่าผลลัพธ์ของการดำเนินไปของวัฒนธรรมกลับไม่สะท้อนให้เห็นความหลากหลายที่เป็นผลจากทางชาติพันธุ์มากนัก ยกเว้นแต่ความแตกต่างกันทางศาสนาที่ในปัจจุบันได้แสดงออกให้เห็นอย่างชัดเจน หากจะพิจารณาในประเด็นชาติพันธุ์ อาจจำแนกลักษณะของสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่อยู่อาศัยออกเป็นได้ 2 กลุ่ม คือ

8.1 สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่อยู่อาศัยของกลุ่มชนชาติพันธุ์ที่มีการตั้งถิ่นฐานไม่เป็นหลักแหล่ง

สำหรับกลุ่มชนชาติพันธุ์กลุ่มนี้จะมีระบบสังคมเป็นแบบดั้งเดิม กลุ่มแรก คือกลุ่มชนชาติพันธุ์ที่ดำรงชีวิตใกล้ชิดกับธรรมชาติในป่าบนภูเขาที่สูงชันโดยการเก็บของป่าและล่าสัตว์ อาทิเช่น “ชาวมันนิ” หรือที่รู้จักกันในนามว่า “ซาไก”⁵⁵ ซึ่งตั้งถิ่นฐานอยู่ในภูเขาที่สูงชันและป่ารกทึบ บริเวณพรมแดนระหว่างไทย มาเลเซีย ตลอดจนถึงเกาะบอร์เนียวในเขต จ.สตูล จ.พัทลุง และ จ.ตรัง เป็นต้น สำหรับที่อยู่อาศัยแบบดั้งเดิมนั้นมีตั้งแต่การอาศัยอยู่ในเพิงผาและถ้ำ หากแต่ที่อยู่อาศัยในลักษณะดังกล่าวไม่เอื้อให้เกิดโยกย้ายถิ่นฐานที่เกิดขึ้นตามวัฏจักรการดำรงชีวิต และความสมบูรณ์ของพืชพันธุ์และสัตว์ต่างๆ เมื่อมีการโยกย้ายถิ่นฐานจึงมีการสร้างที่พัก (Shelter) ที่สร้างขึ้นในลักษณะชั่วคราวจากวัสดุและพืชพรรณที่หาได้ในสภาพแวดล้อม เรียกที่พักลักษณะนี้ในภาษากลุ่มชาวมันนิว่า “ลา” ต่อมาก็เริ่มมีการตั้งถิ่นฐานเป็นหลักแหล่งด้วยการดำรงชีพด้วยการเพาะปลูก ตลอดจนปฏิสัมพันธ์กับกลุ่มชนอื่นๆ และมีการสร้าง “ทับ” ซึ่งหมายถึง “กระท่อม” จะเห็นได้ว่าคำว่า “ทับ” เป็นคำยืมในภาษากลุ่มไตอันบ่งชี้ได้ว่า ลักษณะการตั้งถิ่นฐานดั้งเดิมของชาวมันนินั้นไม่มี

สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่อยู่อาศัยแบบชั่วคราวของชาวมันนิ ที่เรียกว่า “หับ” หรือ “ชนา” ซึ่งตั้งถิ่นฐานและเคลื่อนย้ายไปมาในเขตเทือกเขาบรรทัดในเขตจ.ตรัง และ จ.พัทลุง

การตั้งถิ่นฐานเป็นหลักแหล่งจนสร้างเป็นกระโจมจึงไม่มีศัพท์เฉพาะในภาษาถิ่นของตน

นอกจากนี้ยังมีกลุ่มชนชาติพันธุ์ที่ดำรงชีวิตใกล้ชิดกับธรรมชาติ โดยอาศัยอยู่ตามชายทะเลที่มีความอุดมสมบูรณ์ในอดีต และมีการเคลื่อนย้ายการตั้งถิ่นฐานไปยังพื้นที่ที่สามารถทำมาหากินได้อย่างอุดมสมบูรณ์ กลุ่มชนชาติพันธุ์นี้ที่โดดเด่น คือ กลุ่มชนชาติพันธุ์ “อุรักลาไวย์” ซึ่งคำว่า “อุรัก” หมายถึง “คน” และคำว่า “ลาไวย์” หมายถึง “ทะเล” ในปัจจุบันมีการตั้งถิ่นฐานเป็นหลักแหล่งแล้ว โดยกลุ่มใหญ่ที่มีถิ่นฐานบนเกาะสิเหร่ และที่หาดราไวย์ บ้านสะปำ จ.ภูเก็ต จนถึงทางใต้ของเกาะพีพีดอน เกาะจำ เกาะลันตาใหญ่ จ.กระบี่ นอกจากนี้ยังมีกลุ่มชนชาติพันธุ์ “มอเกลน” และ “มอเกลน” ซึ่งเป็นกลุ่มชนชาติพันธุ์ที่ดำรงชีวิตใกล้ชิดกับธรรมชาติโดยอาศัยอยู่ตามชายทะเล ทั้งนี้กลุ่มมอเกลนและมอเกลนกำลังประสบปัญหาอย่างสูงในสถานการณ์ด้านที่อยู่อาศัยและที่ทำกินอันเนื่องมาจากผลกระทบจากการพัฒนาและการท่องเที่ยว ตลอดจนปัญหาที่เกิดขึ้นหลังจากการสูญเสียที่อยู่อาศัยจากเหตุการณ์คลื่นยักษ์สึนามิและการเข้าถึงทรัพยากรต่างๆ ทำให้ในปัจจุบันลักษณะที่อยู่อาศัยแบบพื้นถิ่นได้เปลี่ยนแปลงไปจนหมดสิ้น อีกทั้งในปัจจุบันยังประสบปัญหาเรื่องสิทธิในที่ทำกินและที่อยู่อาศัยอีกด้วย

8.2 สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่อยู่อาศัยของกลุ่มชนชาติพันธุ์ที่มีการตั้งถิ่นฐานเป็นหลักแหล่ง

เป็นที่น่าสนใจว่าความเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ในภาคใต้ไม่ได้มีความโดดเด่นมากเท่าภูมิภาคอื่นๆ สันนิษฐานว่า การลงหลักปักฐานบ้านเรือนของภาคใต้นั้น นอกจากจะมีปัจจัยด้านความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่สำหรับการเพาะปลูกแล้ว ปัจจัยสำคัญที่ผลักดันให้เกิดการตั้งถิ่นฐานยังมีมูลเหตุมาจากการติดต่อค้าขาย

ด้วย เนื่องจากชุมชนและบ้านเมืองในภาคใต้ปะทะสังสรรค์กับความหลากหลายทางวัฒนธรรมมาตั้งแต่โบราณ นอกจากนี้ภาคใต้ยังเป็นพื้นที่ที่มีความสัมพันธ์ทางการปกครอง และวัฒนธรรมอื่นๆ ก็มีความใกล้ชิดกับศูนย์กลางอำนาจที่ตั้งอยู่ในที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาอย่างแนบแน่น ตั้งแต่สมัยอยุธยา ครอบคลุมทั้งรัตนโกสินทร์ แม้กระทั่งมีการเคลื่อนย้ายผู้คนจากแหล่งอื่นๆ เช่น ชาวไตลื้อ และชาวไทยวนให้ลงมาตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ภาคใต้ก็กลับผสมกลมกลืนกลายเป็นเนื้อเดียวกันกับผู้คนในท้องถิ่น หากได้รวมตัวกันเป็นชุมชนที่มีอัตลักษณ์อันโดดเด่น ทั้งในประเด็นที่เป็น “อัตลักษณ์เปิด”⁵⁶ และ “อัตลักษณ์ปิด”⁵⁷ ดังเช่นที่ปรากฏในภูมิภาคอื่นๆ ซึ่งถือว่าเป็นปรากฏการณ์ทางวัฒนธรรมที่น่าสนใจอย่างยิ่ง

ในที่นี้จึงสันนิษฐานว่าการเคลื่อนย้ายตัวเข้ามาของคนกลุ่มใหม่นั้น มีจำนวนไม่มากพอที่จะสร้างให้กลุ่มชนของตนเป็นประชากรหลัก (Major People) และมีอำนาจต่อรองกับกลุ่มชนที่อยู่อาศัยในพื้นที่มาดั้งเดิม อีกทั้งมีการสร้างเครือข่ายทางวัฒนธรรมผ่านการแต่งงานกับกลุ่มชนดั้งเดิมในพื้นที่จนได้กลายเป็นเนื้อเดียวกันกับผู้คนดั้งเดิมในพื้นที่ไปในที่สุด

จากมูลเหตุข้างต้นทำให้การศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่อยู่อาศัยของภาคใต้มีเงื่อนไขที่แตกต่างกับภูมิภาคอื่นๆ ที่ใช้เกณฑ์ในการจำแนกเรือนตามกลุ่มชนชาติพันธุ์ หากแต่การจำแนกสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่อยู่อาศัยของภาคใต้ต้องใช้เกณฑ์ในการจำแนก “ตามลักษณะทางวัฒนธรรมที่เป็นผลมาจากการนับถือศาสนา และรากเหง้าทางวัฒนธรรม” ที่แตกต่างกัน อันแบ่งได้เป็น 3 กลุ่มหลัก คือ “สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่อยู่อาศัยของชาวไทยผู้นับถือศาสนา” “สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่อยู่อาศัยของชาวไทยผู้นับถือศาสนาอิสลาม” และ “สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่อยู่อาศัยของชาวไทยเชื้อสายจีน”

ดังจะกล่าวได้ว่าประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานของผู้คนในลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาแรกเริ่มเดิมทีนั้นก่อกำเนิดขึ้นจากการกระจายตัวของชุมชน “ชาวพุทธ” ที่ประกอบอาชีพหลักเป็นการทำนา ดังปรากฏหลักฐานยืนยันการขยายตัวไปตั้งถิ่นฐานอยู่ในแหล่งต่างๆ และมีการสร้างวัดวาอารามต่างๆ เป็นศูนย์กลางทางจิตวิญญาณของชุมชนตั้งแต่อยุธยาตอนกลางลงมา ต่อมากลางพุทธศตวรรษที่ 22 เมืองสงขลาได้เกิดขึ้นบริเวณหัวเขาแดงทำหน้าที่เป็นเมืองทำการค้าเป็นหลัก และทำให้เมืองนครศรีธรรมราชลดบทบาทของการเป็นเมืองทำการค้าลง รวมไปถึงเมืองพัทลุงที่ตั้งอยู่บนคาบสมุทรสทิงพระได้ย้ายเข้าไปสร้างใหม่ในพื้นที่ตอนในทะเลสาบสงขลา ในช่วงเวลานี้เริ่มมีการเข้ามาตั้งถิ่นฐานของ “ชาวมุสลิม” ที่เข้ามาทำการค้าเป็นหลัก และเริ่มมีการกระจายตัวไปตั้งถิ่นฐานในแหล่งต่างๆ และด้วยความที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ริมชายฝั่งทะเลชาวมุสลิมจึงมีความคุ้นชินกับการทำอาชีพประมงจับสัตว์น้ำทั้งในทะเลนอกและในทะเลสาบด้วย เช่น บ้านมุสลิมหัวเขา บ้านมุสลิมท่าเสา ต.หัวเขา อ.สิงหนคร จ.สงขลา เป็นต้น อย่างไรก็ตามก็พบว่าชาวมุสลิมเข้าไปตั้งถิ่นฐาน

ลึกเข้าไปยังแผ่นดินตอนในและเริ่มหักล้างทางพงปรับตัวเองมาทำการเกษตรกรรมด้วย โดยเฉพาะการทำนาเพื่อสร้างความมั่นคงทางอาหารดังตัวอย่างเช่น บ้านมุสลิมบ้านควน ต.คูเต่า อ.หาดใหญ่ จ.สงขลา และบ้านมุสลิมคูซูด อ.สทิงพระ จ.สงขลา⁵⁸ อย่างไรก็ตามชุมชนชาวพุทธและชุมชนชาวมุสลิมมีลักษณะร่วมกัน คือ เป็นชุมชนที่มีฐานการผลิตที่อยู่ใกล้ชิดกับสภาพแวดล้อมของกลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาเช่นเดียวกัน โดยชุมชนชาวพุทธมีฐานเศรษฐกิจอยู่บนการทำเกษตรกรรมด้วยการทำนาและทำสวนเป็นหลัก ในขณะที่ชุมชนชาวมุสลิมมีฐานเศรษฐกิจอยู่บนการทำประมงเป็นหลัก ด้วยความแตกต่างกันของทรัพยากรและผลิตผลที่ได้จึงทำให้เกิดเครือข่ายการแลกเปลี่ยนผลผลิตระหว่างกันจนถึงขนาดมีการ “ผูกเกลอ” คือ เป็นเพื่อนสนิทที่เกิดจากการแลกเปลี่ยนผลผลิตระหว่างกันด้วยความยุติธรรม ดังที่เรียกว่า “เกลอเขา” “เกลอนา” และ “เกลอเล”⁵⁹ โดยไม่มีพรมแดนของชาติพันธุ์และศาสนามาขวางกั้น กลายเป็นเครือข่ายความสัมพันธ์อย่างกว้างขวาง จนมีลักษณะเป็น “ชุมชนเครือข่าย (Community Network)” ที่มีความสัมพันธ์กันอย่างสลับซับซ้อนมากกว่าการเป็น “ชุมชนหมู่บ้าน (Village Community)”⁶⁰

สำหรับคนอีกกลุ่มที่สำคัญของกลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา คือ “ชาวจีน” ซึ่งแม้ว่าชุมชนในกลุ่มทะเลสาบสงขลาและคาบสมุทรภาคใต้มีการติดต่อสัมพันธ์ทางการค้ากับจีนมาอย่างยาวนาน แต่ชาวจีนที่มีบทบาทต่อชุมชนในกลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาอย่างจริงจังนั้นเริ่มตั้งแต่สมัยปลายอยุธยาและรัตนโกสินทร์ และบางกลุ่มก็เพิ่งเคลื่อนย้ายเข้ามาตั้งถิ่นฐานเมื่อไม่นานมานี้⁶¹ โดยชาวจีนกลุ่มใหญ่จะตั้งถิ่นฐานอยู่ที่เมืองสงขลาฝั่งบ่อয়ง เป็นชาวจีนที่ทำการค้าเป็นหลัก ชาวจีนที่ตั้งถิ่นฐานแถบหัวเขาแดงอ.สิงหนคร จะทำการประมงเป็นหลัก, ชาวจีนที่ตั้งถิ่นฐานบนเกาะยอจะทำเครื่องปั้นดินเผา กระเบื้องดินมุงหลังคา อิฐ และทำประมง, ชาวจีนที่ตั้งถิ่นฐานแถบระโนดจะประกอบอาชีพที่สัมพันธ์กับการทำนา ทั้งการทำนา การเป็นพ่อค้าข้าว ทำโรงสี และเป็นเจ้าของกิจการเดินเรือในทะเลสาบสงขลา, ชาวจีนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ที่บ้านแม่ทอ ต.คูเต่า อ.หาดใหญ่ จ.สงขลา จะทำสวนผลไม้ โดยเฉพาะส้มจุก, ชาวจีนที่ตั้งถิ่นฐานที่ปากพะยวม และลำปำ จ.พัทลุง จะทำการค้า และเป็นพ่อค้าคนกลางในการรวบรวมสินค้าต่างๆ ในท้องถิ่นมาขายต่อ เป็นต้น⁶² ทั้งนี้ชุมชนลำปำจะมีเส้นทางถนนตัดผ่านช่องเขาเทือกเขาบรรทัดเพื่อเชื่อมต่อไปยังเมืองตรังด้วย สำหรับชาวจีนที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในพื้นที่คาบสมุทรภาคใต้ส่วนใหญ่จะเป็นชาวชาวจีนฮกเกี้ยน ชาวจีนไหหลำ และชาวจีนแต้จิ๋ว และได้สร้างเครือข่ายทางวัฒนธรรมกับผู้คนในท้องถื่นผ่านการแต่งงาน⁶³ เป็นผู้ที่มียุทธศาสตร์ทางเศรษฐกิจอย่างสูงในภาคใต้ตั้งแต่อดีตจนกระทั่งปัจจุบัน นอกจากชุมชนในชนบทแล้วคนจีนยังมีบทบาทอย่างสูงยิ่งในชุมชนเมือง อาทิ เมืองสงขลา เป็นต้น ทำให้มีการสร้างสรรค์สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่อยู่อาศัยที่มีรูปแบบอันสะท้อนให้เห็นถึงสัมภาระทางวัฒนธรรมแบบจีนที่ติดตัวมากับชาว

สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นตึกแถว
ค้าขายของชาวจีนในเมือง
สงขลา ระหว่างที่พระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัว เสด็จประพาส
เมืองสงขลาใน ร.ศ. 108
ตรงกับ พ.ศ. 2438
ที่มา : “รัชกาลที่ 5 เสด็จ
ประพาสเมืองสงขลา
พ.ศ.2438,” สำนักหอ
จดหมายเหตุแห่งชาติ.

จีนโพ้นทะเลที่ออกเดินทางมาตั้งถิ่นฐานและประกอบอาชีพหลักแหล่งใหม่
อีกด้วย

9. สรุป

ในบทความที่ว่าด้วย “องค์รวมภูมิทัศน์วัฒนธรรมชุมชน และสถาปัตยกรรม
พื้นถิ่นเรือนที่อยู่อาศัยในลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา” นี้ แบ่งเนื้อหาหลักออกเป็น
3 ประเด็น คือ ประเด็นที่ 1 “การศึกษาภูมิศาสตร์ของพื้นที่คาบสมุทรภาคใต้
เน้นลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา” เพื่อให้ทราบถึงคุณลักษณะทางภูมิประเทศ และ
ภูมิอากาศ ที่ตั้ง และที่ตั้งสัมพันธ์ของพื้นที่คาบสมุทรภาคใต้ และลุ่มน้ำทะเล
สาบสงขลาเพื่อนำไปสู่การอภิปรายในประเด็นที่ 2 คือ “ลักษณะของการ
ตั้งถิ่นฐานชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาตามลักษณะภูมิประเทศที่
แตกต่างกัน” ซึ่งปฏิเสธไม่ได้ว่ามีความเชื่อมโยงสัมพันธ์กับประเด็นที่ 1 อย่าง
แนบแน่น และส่วนประเด็นที่ 3 คือ “การศึกษาองค์ประกอบของภูมิทัศน์
วัฒนธรรมชุมชน และสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในพื้นที่ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา
แบบเป็นองค์รวม”

ในการศึกษานี้จำแนกชุมชนออกเป็น 3 กลุ่ม ตามลักษณะภูมิ-
ประเทศ คือ “ชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานในเขตที่ลุ่มริมทะเลสาบ” “ชุมชนที่ตั้งถิ่นฐาน
ในเขตที่ราบตอนกลาง” และ “ชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานในเขตที่เนิน ที่ลาดเชิงเขา
และภูเขา” โดยเรียงตามลำดับความสัมพันธ์กับทะเลสาบสงขลา

ทั้งนี้ “ชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานในเขตที่ลุ่มริมทะเลสาบ” สำหรับผู้คน
ที่อยู่อาศัยในพื้นที่ดังกล่าวจะถูกเรียกว่า “โหม่เล” ตามการออกเสียงในภาษา
ถิ่นใต้ ซึ่งมีความหมายว่า “หมู่เล” ซึ่งหมายถึงกลุ่มคนผู้ที่อยู่อาศัยในพื้นที่ริม
ทะเล กลุ่มที่ 2 คือ “ชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานในเขตที่ราบลุ่มน้ำทะเลสาบ” จำแนก
ออกเป็น 2 ส่วน คือ “พื้นที่ราบทางฝั่งตะวันออกของทะเลสาบสงขลา” และ
“พื้นที่ราบฝั่งตะวันตกของทะเลสาบสงขลา” ทั้งนี้ผู้คนที่อยู่อาศัยในพื้นที่
ดังกล่าวจะถูกเรียกว่า “โหม่ทุ่ง” ตามการออกเสียงในภาษาถิ่นใต้ ซึ่งมีความ
หมายว่า “หมู่ทุ่ง” หมายถึงกลุ่มคนผู้ที่อยู่อาศัยในพื้นที่ราบลุ่มที่เป็นท้องทุ่ง
สำหรับ “ชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานในเขตที่เนิน ที่ลาดเชิงเขา และภูเขา” เรียกพื้นที่

ในลักษณะดังกล่าวในภาษาถิ่นใต้ว่า “ควน” สำหรับผู้คนที่อยู่อาศัยในพื้นที่ดังกล่าวจะถูกเรียกว่า “หมุ่เหนื่อ” ในภาษาถิ่นใต้ ซึ่งหมายถึง “หมุ่เหนื่อ” หรือกลุ่มคนผู้ที่อยู่อาศัยในพื้นที่ลาดเชิงเขาที่อยู่ตอนในของพื้นที่

กลุ่มคนทั้ง 3 กลุ่ม เมื่อตั้งถิ่นฐานพื้นที่ที่มีความหลากหลายทาง “ภูมิลักษณ์ (Landform)” และที่ตั้งที่สัมพันธ์กับภูมิศาสตร์ที่แตกต่างหลากหลายของภาคใต้ นำพาไปสู่ความหลากหลายทาง “ภูมินิเวศน์ (Cultural Ecology)” และส่งอิทธิพลต่อการตั้งถิ่นฐานของผู้คนในลักษณะของ “นิเวศน์วิทยาวัฒนธรรม (Cultural Ecology)” ที่กำกับให้ผู้อยู่อาศัยต้องปรับตัวตามสภาพแวดล้อมนั้นๆ เมื่อผลลัพธ์ของการแก้ไขปัญหาในการดำเนินชีวิตถูกผลิตซ้ำจนกลายเป็น “ภูมิปัญญา (Local Wisdom)” ที่เกี่ยวเนื่องกับวิถีชีวิต และการสร้างสรรค์ที่อยู่อาศัยจึงมีผลลัพธ์เป็น “สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่อยู่อาศัย (Vernacular Dwelling Architecture)” ประกอบสร้างกันเป็น “ภาพลักษณ์ (Image)” ของ “ภูมิทัศน์วัฒนธรรม (Cultural Landscape)” ของภาคใต้อันเป็นเอกลักษณ์ในแง่ของความสัมพันธ์กับระบบนิเวศวิทยาวัฒนธรรมอย่างแนบแน่น และส่งผ่านออกมาในการก่อรูปของผังชุมชน และสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นเรือนที่อยู่อาศัย

จากการศึกษาพบว่า ภูมิทัศน์วัฒนธรรมและสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่อยู่อาศัยเป็นผลลัพธ์ทางวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องอย่างใกล้ชิดกับวิถีชีวิตของผู้คนในท้องถิ่น สร้างสรรค์ขึ้นบนเงื่อนไขของความรู้ความเข้าใจบริบทด้านต่างๆ ของสภาพแวดล้อมของพื้นที่ หรือเรียกได้ว่าสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นเป็นภาษาทางสถาปัตยกรรมแห่งผู้คนชาติพันธุ์นั้น ภูมิภาคนั้น และมีความเฉพาะเจาะจงกับพื้นที่นั้น ผลการศึกษายังมีความเห็นว่าการก่อตัวขึ้นของสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่อยู่อาศัยภาคใต้ไม่ได้สะท้อนให้เห็นความหลากหลายของรูปแบบที่เป็นผลมาจากชาติพันธุ์มากนัก ยกเว้นแต่ความแตกต่างกันอันเป็นผลเนื่องมาจากศาสนาซึ่งในปัจจุบันได้แสดงออกให้เห็นอย่างชัดเจนมากขึ้นกว่าในอดีต แม้ว่าภาคใต้เป็นพื้นที่ที่มีการปะทะสังสรรค์ของวัฒนธรรมและชาติพันธุ์หลากหลายผ่านการค้ามาตั้งแต่โบราณ แต่ผลลัพธ์ที่แสดงผ่านทางสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นสะท้อนถึงการแลกรับปรับเปลี่ยนภูมิปัญญาและรูปแบบสถาปัตยกรรมระหว่างกันของผู้คนในกลุ่มต่างๆ ทั้งนี้เพื่อแก้ไขปัญหาในการสร้างที่อยู่อาศัยที่สอดคล้องกับบริบทของสภาพแวดล้อมเป็นสำคัญ

อย่างไรก็ตามภาพรวมของสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่อยู่อาศัยของผู้คนที่มีลักษณะที่คล้ายคลึงกันดังกล่าวมาข้างต้นนั้น ในภาคใต้ยังพอมิลักษณะการตั้งถิ่นฐานแบบดั้งเดิมอยู่บ้างในลักษณะของ “สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่อยู่อาศัยของกลุ่มชนชาติพันธุ์ที่มีการตั้งถิ่นฐานไม่เป็นหลัก” โดยเฉพาะกลุ่มชาติพันธุ์ม้งซึ่งดำรงชีวิตอยู่ในป่าดิบในภูเขาที่สูงชัน และ “สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่อยู่อาศัยของกลุ่มชนชาติพันธุ์ที่มีการตั้งถิ่นฐานเป็นหลักแหล่ง” อันได้แก่ประชากรในภาพรวมของภาคใต้ ซึ่งจำแนกโดยใช้เกณฑ์การจำแนก “ตาม

ลักษณะทางวัฒนธรรมที่เป็นผลมาจากการนับถือศาสนา และรากเหง้าทางวัฒนธรรม” ที่แตกต่างกัน อันแบ่งได้เป็น 3 กลุ่มหลัก คือ 1) สถาปัตยกรรมพื้นที่อยู่อาศัยของชาวไทยผู้นับถือศาสนาพุทธ 2) สถาปัตยกรรมพื้นที่อยู่อาศัยของชาวไทยผู้นับถือศาสนาอิสลาม และ 3) สถาปัตยกรรมพื้นที่อยู่อาศัยของชาวไทยเชื้อสายจีน

เชิงอรรถ

¹ บทความนี้เป็นบทสังเคราะห์ร่วมของ 3 โครงการวิจัย คือ 1) โครงการศึกษาวิจัยเพื่อจัดการความรู้เรื่องที่อยู่อาศัยและวิถีการอยู่อาศัยผ่านภูมิปัญญาท้องถิ่น พื้นที่ภาคใต้ โดยเกรียงไกร เกิดศิริ และคณะ สนับสนุนทุนวิจัยโดยการเคหะแห่งชาติ ประจำปี พ.ศ. 2556 2) วิทยานิพนธ์ในกลุ่มหัวข้อ “ชนชายขอบกับสิทธิด้านที่อยู่อาศัย” เรื่อง การตั้งถิ่นฐานและที่พักอาศัยของชาวมัณนิชาโก โดยวิสา เสกธีระ และ 3) วิทยานิพนธ์ในกลุ่มหัวข้อ “ชุมชนท้องถิ่นและย่านประวัติศาสตร์ในฐานะทรัพยากรในการจัดการชุมชนและเศรษฐกิจเชิงสร้างสรรค์” เรื่อง การศึกษาพัฒนาการรูปแบบของตึกแถวจังหวัดตรัง โดยปัทม วงศ์ประดิษฐ์ ซึ่งได้รับทุนสนับสนุนวิทยานิพนธ์จากโครงการทุนวิจัยมหาบัณฑิต สกว. ด้านมนุษยศาสตร์-สังคมศาสตร์ ประจำปีงบประมาณ 2555 (รุ่นที่ 8) ควบคุมวิทยานิพนธ์โดย อาจารย์ ดร. เกรียงไกร เกิดศิริ.

² วิสา เสกธีระ, “การตั้งถิ่นฐานและที่พักอาศัยของชาวมัณนิชาโก” (วิทยานิพนธ์สถาปัตยกรรมศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาสถาปัตยกรรมพื้นฐาน บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร). (อัคราเนนา) และ ปัทม วงศ์ประดิษฐ์, “การศึกษาพัฒนาการรูปแบบของตึกแถวจังหวัดตรัง” (วิทยานิพนธ์สถาปัตยกรรมศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาสถาปัตยกรรมพื้นฐาน บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร). (อัคราเนนา) ซึ่งได้รับทุนสนับสนุนวิทยานิพนธ์จากโครงการทุนวิจัยมหาบัณฑิต สกว. ด้านมนุษยศาสตร์-สังคมศาสตร์ ประจำปีงบประมาณ 2555 (รุ่นที่ 8). ควบคุมวิทยานิพนธ์โดย อาจารย์ ดร. เกรียงไกร เกิดศิริ

³ สถาบันราชภัฏสงขลา, *เลสาบเรว* (สงขลา : สถาบันราชภัฏสงขลา, 2550), 4.

⁴ เรื่องเดียวกัน.

⁵ ทิวา ศุภจรรยา, “สภาพภูมิศาสตร์และการตั้งถิ่นฐานชุมชนโบราณบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา,” เอกสารสัมมนาทางวิชาการ พัทลุงศึกษา : พัฒนาการสังคมวัฒนธรรมบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง, 23-25 สิงหาคม 2536. ไม่ปรากฏเลขหน้า.

⁶ ปณัญญา ธนศวร และคนอื่นๆ, “แผนการใช้ที่ดินลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา,” เอกสารทางวิชาการ เลขที่ 02/07/41 กองวางแผนการใช้ที่ดิน กรมพัฒนาที่ดิน กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2541, 2.

⁷ ทิวา ศุภจรรยา, สภาพภูมิศาสตร์และการตั้งถิ่นฐานชุมชนโบราณบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา, ไม่ปรากฏเลขหน้า.

⁸ ปณัญญา ธนศวร และคนอื่นๆ, แผนการใช้ที่ดินลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา, 4.

⁹ กิตติ ตันไทย, *หนึ่งศตวรรษเศรษฐกิจของคนลุ่มทะเลสาบสงขลา* (กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2552), 39-40.

¹⁰ นิพัทธ์พร เพ็งแก้ว, “รอยผ่านของเวลา ณ ห้วงน้ำทะเลสาบ,” ใน *สองฝั่งเล* (กรุงเทพฯ : สายธาร, 2549), 128-129.

¹¹ เรื่องเดียวกัน, 129.

¹² เรื่องเดียวกัน.

¹³ เอกวิทย์ ณ ถลาง, *ภูมิปัญญาทักษิณ* (กรุงเทพฯ : อัมรินทร์พรินท์ติ้ง, 2544), 27.

¹⁴ กิตติ ตันไทย, *หนึ่งศตวรรษเศรษฐกิจของคนลุ่มทะเลสาบสงขลา* (กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2552), 49.

¹⁵ ดูเพิ่มเติมใน เรื่องเดียวกัน, 49.

¹⁶ ดูเพิ่มเติมใน เรื่องเดียวกัน, 50.

¹⁷ อมฤต หมวดทอง, *รายงานวิจัยเรือนพื้นถิ่นรอบทะเลน้อย จ.พัทลุง และนครศรีธรรมราช* (มหาสารคาม : มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2553), 57.

¹⁸ กิตติ ตันไทย, *หนึ่งศตวรรษเศรษฐกิจของคนลุ่มทะเลสาบสงขลา*, 50.

¹⁹ เรื่องเดียวกัน.

²⁰ ขวลิต อังวิทยาธร, *การแลกเปลี่ยนและการค้าข้าวบริเวณชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา* (กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2544), 7.

²¹ เลิศชาย ศิริชัย และ นฤทธิ ดวงสุวรรณ, *ประมงพื้นบ้านลุ่มทะเลสาบวิถีและการเปลี่ยนแปลง* (กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2552), 22-23.

²² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “พระราชหัตถเลขาฉบับที่ 2 วันที่ 29 กรกฎาคม รัตนโกสินทร์ศก 108,” ใน *พระราชหัตถเลขาในรัชกาลที่ 5 เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู รวม 4 คราว (ร.ศ. 108, 109, 117, 120)* (กรุงเทพฯ : สมาคมนิสิตเก่าจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยฯ, 2550), 25.

- ²³ “รายงานราชการมณฑลนครศรีธรรมราชของพระยาสุขุมนัยวินิต,” ร.ศ.117, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย, ร.5 ม. 2/50/2, สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- ²⁴ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “พระราชหัตถเลขาฉบับที่ 2 วันที่ 29 กรกฎาคม รัตนโกสินทร์ศก 108,” ใน *พระราชหัตถเลขาในรัชกาลที่ 5 เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู รวม 4 คราว* (ร.ศ. 108, 109, 117, 120), 24.
- ²⁵ เรื่องเดียวกัน, 27.
- ²⁶ นิพัทธ์พร เพ็งแก้ว, “บันทึกทะเลน้อย,” ใน *อนุทินทะเลสาบ บันทึกจากแผ่นดินของปู่-ทะเลของย่า* (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, 2544), 86.
- ²⁷ ขมิ้นศรี. [นามแฝง], *เรื่องเล่ารอบทะเลสาบ* (กรุงเทพฯ : สุภาพใจ, 2543), 73.
- ²⁸ เรื่องเดียวกัน.
- ²⁹ ดู นิพัทธ์พร เพ็งแก้ว, “ข้าว : หนัามหัศจรรย์ ในหนึ่งเมล็ดมีทุกสิ่งที่คุณต้องการ,” ใน *อนุทินทะเลสาบ บันทึกจากแผ่นดินของปู่-ทะเลของย่า* (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, 2544), 103-108.
- ³⁰ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “พระราชหัตถเลขาฉบับที่ 2 วันที่ 29 กรกฎาคม รัตนโกสินทร์ศก 108,” ใน *พระราชหัตถเลขาในรัชกาลที่ 5 เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู รวม 4 คราว* (ร.ศ. 108, 109, 117, 120), 15.
- ³¹ เลิศชาย ศิริชัย และ นฤทธิ์ ดวงสุวรรณ, *ประมงพื้นบ้านลุ่มทะเลสาบวิถีและการเปลี่ยนแปลง* (กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2552), 23.
- ³² เรื่องเดียวกัน.
- ³³ กิตติ ตันไทย, *หนึ่งศตวรรษเศรษฐกิจของคนลุ่มทะเลสาบสงขลา* (กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2552), 88.
- ³⁴ สุภาวดี เชื้อพรหมณ์, *พลวัติชีวิตของชุมชนและเรือนในลุ่มทะเลสาบสงขลา* (ชุมชนนิพนธ์สาขาวิชาสภาพแวดล้อมสรรค์สร้าง บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2555), 42.
- ³⁵ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ พรพิไล เลิศวิชา, *วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย* (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2541), 128-129.
- ³⁶ กิตติ ตันไทย, *หนึ่งศตวรรษเศรษฐกิจของคนลุ่มทะเลสาบสงขลา* (กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2552), 88.
- ³⁷ สัมภาษณ์ อาจารย์ ดร. วินัย พงศ์ศรีเพียร, เมธีวิจัยอาวุโส สกว., 20 พฤษภาคม 2557.
- ³⁸ สุวิงค์ พงษ์ไพบูลย์, *ภูมิปัญญาทักษิณ* (กรุงเทพฯ : อัมรินทร์พรินต์ติ้ง, 2544), 28.
- ³⁹ เรื่องเดียวกัน, 29.
- ⁴⁰ นิพัทธ์พร เพ็งแก้ว, “เรื่องเล่าจากลึงพระ,” ใน *รอยทางแห่งเวลา* (กรุงเทพฯ : แพร่สำนักพิมพ์, 2544), 110.
- ⁴¹ ประทุม ชุ่มเพ็งพันธุ์, *ศิลปวัฒนธรรมภาคใต้* (กรุงเทพฯ : สุริยวิสาสน์, 2549), 122.
- ⁴² สุวิงค์ พงษ์ไพบูลย์, *โครงสร้างและพลวัตวัฒนธรรมภาคใต้กับการพัฒนา* (กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2544), 158, อ้างถึงใน สุภาวดี เชื้อพรหมณ์, *พลวัติชีวิตของชุมชนและเรือนในลุ่มทะเลสาบสงขลา* (ชุมชนนิพนธ์สาขาวิชาสภาพแวดล้อมสรรค์สร้าง บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2555), 15.
- ⁴³ อรศิริ ปาณินท์, “เรือนพื้นถิ่นไทย-ไท,” ใน *เรือนพื้นถิ่นไทย-ไท* (กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2551), 4.
- ⁴⁴ เรื่องเดียวกัน, 14.
- ⁴⁵ เอกวิทย์ ณ ถลาง, *ภูมิปัญญาทักษิณ* (กรุงเทพฯ : อัมรินทร์, 2544), 30.
- ⁴⁶ Bernard Rudofsky, *Architecture without Architects* (Garden City : Doubleday, 1964), 1-2.
- ⁴⁷ Paul Oliver, *Built to meet needs: Cultural Issues in Vernacular Architecture* (Amsterdam : Elsevier, 2006), 17.
- ⁴⁸ สุวิงค์ พงษ์ไพบูลย์, “เรือนไทยภาคใต้ (บ้านวิภาวดีรังสิต),” ใน *หนังสืออนุสาวรีย์วิภาวดีรังสิต* (กรุงเทพฯ : บุรพาศิลป์การพิมพ์, 2522), 102, อ้างถึงใน มโน พิสุทธิรัตนานนท์ และ ครีณ มณีโชติ, *รายงานการศึกษาวิจัยเรือนไทยภาคใต้* (สงขลา : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา, 2535), 17.
- ⁴⁹ ภิญโญ สุวรรณศิริ, “เรือนภาคใต้,” *วารสารวิชาการคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย* ฉบับที่ 1 (2537), 3.
- ⁵⁰ Amos Rapoport, *House Form and Culture* (Englewood cliffs : Prentice-hall, 1969), 28-30.
- ⁵¹ Paul Oliver, *Dwelling : the Vernacular House World Wide* (New York : Phaidon Press Limited, 2003), xxii.

⁵² เกรียงไกร เกิดศิริ, รายงานวิจัยการจัดการองค์ความรู้ การใช้วัสดุก่อสร้างพื้นถิ่น และเทคโนโลยีก่อสร้างในพื้นที่ภาคกลาง (กรุงเทพฯ : การเคหะแห่งชาติ, 2554), 17.

⁵³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “พระราชหัตถเลขาฉบับที่ 2 วันที่ 29 กรกฎาคม รัตนโกสินทร์ศก 108,” ใน พระราชหัตถเลขาในรัชกาลที่ 5 เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู รวม 4 คราว (ร.ศ. 108, 109, 117, 120) (กรุงเทพฯ : สมาคมนิสิตเก่าจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยฯ, 2550), 23.

⁵⁴ ศรีศักร วัลลิโภดม, เรือนไทยบ้านไทย (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2549), 61-62.

⁵⁵ คำว่า “ซาไก” เป็นคำเรียกชื่อกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีความหมายไม่สุภาพ อันเป็นการไม่ให้เกียรติในศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ ทำให้มีความจำเป็นที่ต้องผลักดันให้สังคมรับรู้ถึงชื่อกลุ่มชาติพันธุ์ดังกล่าวในนามว่า “ม่านนิ” ซึ่งเป็นชื่อที่พวกเขาขนานนามกลุ่มชาติพันธุ์ของตนเอง

⁵⁶ เป็นลักษณะเฉพาะตัวของกลุ่มชนที่กลุ่มชนนั้นแสดงออกให้ผู้อื่นรับทราบ หรือรับรู้อย่างจงใจ

⁵⁷ เป็นลักษณะเฉพาะตัวของกลุ่มชนที่กลุ่มชนนั้นพยายามปิดบังไม่ให้ผู้อื่นรับทราบหรือรับรู้ จะแสดงออกต่อเมื่อต้องการให้กลุ่มชนของตนเองรับทราบหรือรับรู้เท่านั้น ซึ่งการแสดงออกของอัตลักษณ์ปิตินั้น มักเป็นลักษณะเฉพาะอันเกิดขึ้นในลักษณะของชุมชนพลัดถิ่น หรือชุมชนที่มีลักษณะเป็นชนกลุ่มน้อย (Indigenous People) ในพื้นที่ที่มีกลุ่มชนเจ้าของพื้นที่ดั้งเดิม หรือกลุ่มชนกลุ่มใหญ่อยู่ ซึ่งมีเหตุผลมาจากความไม่มั่นคงในจิตใจ ตลอดจนการได้รับการกดขี่ และถูกดูถูกในความแตกต่างทางวัฒนธรรม

⁵⁸ เลิศชาย ศิริชัย และ นฤทธิ ดวงสุวรรณ, ประมวลพื้นบ้านลุ่มทะเลสาบวิถีและการเปลี่ยนแปลง (กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2552), 23.

⁵⁹ เรื่องเดียวกัน, 24.

⁶⁰ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ พรพิไล เลิศวิชา, วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2541), 128-129.

⁶¹ เลิศชาย ศิริชัย และ นฤทธิ ดวงสุวรรณ, ประมวลพื้นบ้านลุ่มทะเลสาบวิถีและการเปลี่ยนแปลง, 24.

⁶² เรื่องเดียวกัน, 24-28.

⁶³ นิพัทธ์พร เพ็งแก้ว, “เกาะยอ,” ใน อนุทินทะเลสาบบ้านที่จากแผ่นดินของปู่-ทะเลของย่า (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, 2544), 55.

บรรณานุกรม

เอกสารชั้นต้น

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย. ร.5 ม. 2/50/2.
“รายงานราชการมณฑลนครศรีธรรมราชของพระยาสุโขมนัยวินิต.” ร.ศ.117.

หนังสือ

ภาษาไทย

กิตติ ตันไทย. หนึ่งศตวรรษเศรษฐกิจของคนลุ่มทะเลสาบสงขลา. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2552.

เกรียงไกร เกิดศิริ. รายงานวิจัยการจัดการองค์ความรู้การใช้วัสดุก่อสร้างพื้นถิ่น และเทคโนโลยีก่อสร้างในพื้นที่ภาคกลาง. กรุงเทพฯ : การเคหะแห่งชาติ, 2554.

ขมิ้นศรี [นามแฝง]. เรื่องเล่ารอบทะเลสาบ. กรุงเทพฯ : สุขภาพใจ, 2543.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “พระราชหัตถเลขาฉบับที่ 2 วันที่ 29 กรกฎาคม รัตนโกสินทร์ศก 108.” ใน พระราชหัตถเลขาในรัชกาลที่ 5 เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู รวม 4 คราว (ร.ศ.108, 109, 117, 120), 14-30. กรุงเทพฯ : สมาคมนิสิตเก่าจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยฯ, 2550.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ พรพิไล เลิศวิชา. วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2541.

ชวลิต อังวิหาธร. การแลกเปลี่ยนและการค้าข้าวบริเวณชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2544.

ทิวา ศุภจรรยา. “สภาพภูมิศาสตร์และการตั้งถิ่นฐานชุมชนโบราณบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา.” เอกสารสัมมนาทางวิชาการ พหุศาสตร์ : พัฒนาการสังคมวัฒนธรรมบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง, 23-25 สิงหาคม 2536.

นิพัทธ์พร เพ็งแก้ว. “เกาะยอ.” ใน อนุทินทะเลสาบบ้านที่จากแผ่นดินของปู่-ทะเลของย่า, 53-62. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, 2544.

นิพัทธ์พร เพ็งแก้ว. “ข้าว: หน้ำนห้ศรรรย ในหน้่งเมล้ตมี
ทุกล้่งที่ช้วิตต้งการ.” ใน *อนุทนทะเลสาบ*
บ้นท้กจากแผ่นดินของปู่-ทะเลของย่า, 101-
108. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สุภาพใจ,
2544.

_____. “บ้นท้กทะเลน้อย.” ใน *อนุทนทะเลสาบ*
บ้นท้กจากแผ่นดินของปู่-ทะเลของย่า, 73-
80. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, 2544.

_____. “รอยผ่านของเวลา ณ ห้างน้ำทะเลสาบ.”
ใน *สองฝั่งเล*, 123-148. กรุงเทพฯ :
สายธาร, 2549.

_____. “เรื่องเล่าจากสท้งพระ.” ใน *รอยทาง*
แห่งเวลา, 107-114. กรุงเทพฯ : แพรว
สำนักพิมพ์, 2544.

ปณญญา ธนศวร และคนอื่นๆ. “แผนการใช้ที่ดินลุ่มน้ำ
ทะเลสาบสงขลา.” เอกสารทางวิชาการ
เลขที่ 02/07/41 กองวางแผนการใช้ที่ดิน
กรมพัฒนาที่ดิน กระทรวงเกษตรและ
สหกรณ์, 2541.

ประทุม ชุ่มเพ็งพันธุ์. *ศิลปวัฒนธรรมภาคใต้*. กรุงเทพฯ :
สุริยวิสาสน์, 2549.

ปัทม วงศ์ประดิษฐ์. “การศึกษาพัฒนาการรูปแบบของ
ตึกแถวจังหวัดตรัง.” วิทยานิพนธ์สถาปัตย-
กรรมศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชา
สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยศิลปากร. (อ้ดสำเนา)

ภิญโญ สุวรรณคีรี. “เรือนภาคใต้.” *วารสารวิชาการ*
คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย ฉบับที่ 1 (2537) : 1-20.

มนอ พิสุทธิรัตนานนท์ และ ครีน มณีโชติ. *รายงาน*
การศ้กษาวิจัยเรือนไทยภาคใต้. สงขลา :
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2535.

ยงยุทธ ชูแว่น และคนอื่นๆ. *บทสังเคราะห์เศรษฐกิจ*
ชุมชนหมู่บ้านบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาใน
มิติประวัติศาสตร์. กรุงเทพฯ : สำนักงาน
กองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2546.

เลิศชาย ศิริชัย และ นฤทธิ ดวงสุวรรณ. *ประม่งพื้นบ้าน*
ลุ่มทะเลสาบวิถ้และการเปล่ยนแปลง.
กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการ
วิจัย (สกว.), 2552.

วิสา เสกธีระ. “การต้งถิ่นฐานและที่พ้กอศ้ยของชาว
มันนิชาโก.” วิทยานิพนธ์สถาปัตยกรรม-
ศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาสถาปัตยกรรม
พื้นถิ่น บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย
ศิลปากร. (อ้ดสำเนา)

ศรีศักร วัลลิโภดม. *เรือนไทยบ้านไทย*. กรุงเทพฯ :
เมืองโบราณ, 2549.

สถาบันราชภัฏสงขลา. *เลสาบเรว*. สงขลา : สถาบัน
ราชภัฏสงขลา, 2550.

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. “รัชกาลที่ 5 เสด็จ
ประพาสเมืองสงขลา พ.ศ. 2438.”

สุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์. *โครงสร้างและพลวัตวัฒนธรรม*
ภาคใต้กับการพัฒนา. กรุงเทพฯ : สำนักงาน
กองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2544.

_____. *ภูมิปัญญาทักษิณ*. กรุงเทพฯ : อัมรินทร์
พรินท์ต้ง, 2544.

_____. “เรือนไทยภาคใต้ (บ้านวิภาวดีรังสิต).” ใน
หนังสืออนุสาวรีย์วิภาวดีรังสิต. กรุงเทพฯ :
บูรพาศิลปการพิมพ์, 2522.

สุภาวดี เชื้อพราหมณ์. “พลวัตวิถีชีวิตของชุมชนและเรือน
ในลุ่มทะเลสาบสงขลา.” วิทยานิพนธ์สาขา
วิชาสภาพแวดล้อมสรรค์สร้าง บัณฑิต
วิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2555.

อมฤต หมวดทอง. *รายงานวิจัยเรือนพื้นถิ่นรอบทะเลน้อย*
จ.พัทลุง และนครศรีธรรมราช. มหาสารคาม
: มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2553.

อรศิริ ปาณินท์. “เรือนพื้นถิ่นไทย-ไท.” ใน *เรือนพื้นถิ่น*
ไทย-ไท. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุน
สนับสนุนงานวิจัย (สกว.), 2551.

ภาษาต่างประเทศ

Oliver, Paul. *Built to meet needs : Cultural*
Issues in Vernacular Architecture.
Amsterdam : Elsevier, 2006.

Oliver, Paul. *Dwelling : the Vernacular House*
World Wide. New York : Phaidon Press
Limited, 2003.

Rapoport, Amos. *House Form and Culture*.
Englewood cliffs : Prentice-hall, 1969.

Rudofsky, Bernard. *Architecture without*
Architects. Garden City : Doubleday,
1964.

ลัมภาษณ้

วินัย พงศ์ศรีเพียร. *เมธีวิจัยอาวุโส สกว. ลัมภาษณ้*, 20
พฤษภาคม 2557.